

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI
VE
İZMİR BASINI

99684

HAKAN ERTERZİ

DANIŞMAN: YRD. DOÇ. DR. KEMAL ARI

İZMİR - 2000

TC. YÜKSEK LİSANS ENSTİTÜSÜ
DOKÜMAN

İÇİNDEKİLER

SAYFA

ÖNSÖZ

ABSTRACT

GİRİŞ 1

I-TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI'NIN DOĞUŞU..10

A-YENİ PARTİNİN KURULUŞUNA YÖNELİK SÖYLENTİLER 10

1-Basındaki Tartışmalar ve Paşalar Komplosu 16

B-HAZIRLIK AŞAMASI VE PARTİNİN KURULUŞU 25

1- Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti ve Artan Gerilim 25

2- Gensoru Oylamasından Sonraki Gelişmeler 27

3- Yeni Partinin Kuruluşu ve İsim Tartışmaları 34

4- Parti Beyannamesi, Hedef ve Amaçlar, Programa Yönelik Görüş ve Tartışmalar..... 43

II-KURULUŞUNDAN SONRAKİ GELİŞMELER..... 54

A-PARTİ İÇİNDEKİ ANLAŞMAZLIK SÖYLENTİLERİ54

B- ÖRGÜTLENME GİRİŞİMLERİ 56

1- Ara seçimler ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 59

C-TERAKKİPERVER FIRKA VE İTTİHATÇILIK TARTIŞMALARI ... 65

**D-PARTİNİN KAPATILIŞ SÜRECİ VE KAPATILIŞA GÖTÜREN
GEREKÇELER 68**

1-Efkâr ve İtikâdâtı diniyeye hürmetkar olma ve Adem-i Merkeziyet 68

2-İstiklal Mahkemeleri ve Partinin Sonu 75

SONUÇ 80

BİBLİYOGRAFYA 82

ÖNSÖZ

Cumhuriyet Tarihi siyasal yaşamında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu önemli bir yer tutar. Partinin bu önemi hiç kuşkusuz Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi olması özelliğinden kaynaklanmaktadır. Buna paralel olarak partinin kuruluşu ve devamında yaşanan gelişmeler, ulusal, çağdaş, laik ve demokratik yeni bir devlet kurulması yolunda başlanılan devrimlerin henüz sindirilmediğini ve anlaşılmadığını, karşıt güçlerin varlıklarını koruyarak, rejimi tehdit edebilecek konumlarını sürdürdüklerini göstermiş ve partinin geleceğinin belirleyicisi olmuştur.

Yedi ay kadar siyasal yaşam içinde yer alan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na yönelik incelemeler yeterli sayıda ve nitelikte değildir. Bunlardan en dikkate değer araştırma ve inceleme eserler, Erik J. Zürcher'in *"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası"*, Ahmet Yeşil'in yayınlanmamış doktora tezi *"Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası"* ve Nevin Yurtsever Ateş'in *"Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası"* dır. Adı geçen eserlerde İstanbul basını kaynak olarak kullanılmış olması, buna karşılık, İstanbul dışında Anadolu basınının önemli bir parçasını oluşturan İzmir basınının Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na bakışına yer verilmemiş olması bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Bu eksikliğe bağlı olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan kapanışına kadar partiyle ilgili gelişmelerin İzmir basınına yansımaları ele almak ve tez konusu olarak seçmek düşüncesi ortaya çıkmıştır.

Araştırmamızın Giriş bölümünde Terakkiperver Fırka'nın kuruluş gerekçesi olarak kurucuları tarafından öne sürülen muhalefet boşluğunu doldurmak amacı çerçevesinde genel hatlarıyla dönemin tek parti yönetimi özelliğinin, çok partili siyasal yaşam için gerekli şartların var olup olmadığının bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Birinci bölümde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu hazırlayan gelişmeler bağlamında özellikle Cumhuriyet'in ilanı sonrasında başlayan tartışmalara ve

Cumhuriyet Halk Partisi karşısında yeni bir partinin kurulacağına yönelik söylentilere değinilmiştir. Ayrıca bu bölümde Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti'ne yönelik gensoru görüşmelerinden sonraki gelişmelere, patinin resmen kuruluşuna ve parti programına yer verilmiştir.

Partinin kuruluşundan sonra gelişen olaylar, örgütlenme girişimleri, İttihatçılık tartışmaları ve partinin kapatılışı İkinci bölümün konularını oluşturmuştur.

Çalışmalarım süresince yardımcı olan ve yol gösteren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Kemal Arı'ya, Araş.gör. Mehmet Emin Elmacı'ya, Okutman Melih Tınal'a, Araş.gör. Tanlu Demir'e ve İzmir Milli Kütüphane görevlilerine teşekkür ederim.

İzmir, Eylül 2000

Hakan Erterzi

ABSTRACT

Disputes starting from the National Struggling period and enlarged after the revolutions which were made for forming the future of nation and personal ambitions feeding by feeling formed The Progressive Republican Party.

The foundational The Progressive Republican Party had a wrong timing which was founded in a Türkiye that has just finished a war and trying to over take the difficulties with revolution and a new state mentality.

In this period İzmir press was divided by two part. While Sada-yı Hak and Türk İli have to supported to the opposition group, Anadolu was to supported to the party in power.

GİRİŞ

Kitle iletişim araçları içinde hiç kuşkusuz basın yer ve önemi yadsınamaz. Basının görevi yalnızca uzak ve yakın geçmişin ya da günümüz siyasal ve toplumsal olaylarının kaydedilmesi, sıradan haberciliğin yanında geniş çaplı araştırmalar ve sonuçları hakkında toplumun bilgilendirilmesi, görüş ve düşüncelerin halka aktarılması ile sınırlı değildir. Gazetelerin ülkenin birinci derecedeki toplumsal ve siyasal olaylarını halka duyurmak ve bu çerçevede kamuoyu oluşturmak gibi işlevlere de sahip oldukları unutulmamalıdır. İncelediğimiz dönemde kamuoyu oluşturmada gazetelerin en önemli rolü oynadığı bilinmektedir. Ele aldığımız dönemin kitle iletişim araçlarının çeşitliliği ve teknolojik düzey göz önüne alındığında konumuz açısından gazetelerin önemi ortaya çıkar. Bu nitelik *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve İzmir Basını* adını taşıyan araştırmada ister istemez basını ve dolayısıyla da gazeteleri birinci elden kaynak durumuna getirmiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, partinin resmi yayın organı olmamalarına karşın özellikle İstanbul'da *Son Telgraf*, *Tevhid-i Efkâr*, *İstiklâl*, *Vatan* gibi gazeteler tarafından desteklenmişti¹. Nitekim-daha sonra yeniden ele alacağımız gibi-1924 yılının Ekim ayı ortalarında, Rauf Bey ile Dr. Adnan Adıvar'ın, Şişli'deki evinde Ahmet Emin Yalman'ı ziyaretlerinde, Fırka'nın kamuoyuna sesini duyurmak amacıyla, gazetelere yönelik bir arayış ortaya çıkmıştı. Yalman, bu ziyaret sırasında, kurulması düşünülen yeni muhalefet partisine kendisinin de katılması ve *Vatan* gazetesinin de partinin yayın organı olması teklifinin yapıldığını iddia etmektedir². Ancak *Vatan* gazetesinin Terakkiperver yanlısı bir tutum sergilemesine karşılık yine de resmi yayın organı durumunda olmadığı bilinmektedir.

¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler. 1859-1952*, Arba yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995, s. 612.

² Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, III, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s. 139.

Bu dönemde İzmir'de de hatırı sayılır bir gazetecilik faaliyeti bulunmaktaydı. İstanbul kadar olmasa da, pek çok gazete kamuoyunu yönlendirmede önemli bir misyon üstlenmişti.

Bu dönemde İzmir basınında ise gazeteler ikiye bölünmüş bir görüntü çiziyordu. *Sada-yı Hak* ve *Türk İli* muhalefet yanlısı görünürken, *Anadolu* gazetesi iktidar yanlısı bir tutum sergiliyor, bunun yanı sıra *Ahenk* gibi gazeteler ise siyasi gelişmeleri gündelik haber akışı içinde değerlendiriyorlardı.

Örneğin, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu öncesi, yeni bir partinin kurulacağına yönelik söylentiler çerçevesinde *Sada-yı Hak* ve köşe yazarı Mehmet Sırrı, özellikle Cumhuriyet Halk Fırkası'nın tek parti konumuna eleştiriler getirerek şöyle der: " ... *Malum ve muhakkak olan bir şey daha var ki, sulh zamanında yaşayan ve bilhassa Cumhuriyet ile idare olunan memleketlerde hiç bir zaman siyaset-i dahiliye ve hariciyenin yalnız bir fırka tarafından idare olunamayacağı keyfiyetidir. Bu kadar tabii ve lazım bir şeydir ki uzun sürecektir bir sulh devresinde yeni bir fırkanın tesis ve teşekkül ettiği görüldüğü zaman mevcut fırka cihana inkılâp ve Cumhuriyetimizin samimiyet ve ciddiyetini isbat için arasından böyle bir teşkilat çıkarmaya gayret etmelidir...*"³. Yine bu dönemde *Sada-yı Hak*'ta M. Turgut imzalı yorumda çok partili hayatın gerekliliği vurgulanarak şöyle deniyordu: " ... *Şüphesiz memleketimizde demokrasiye kıymet verince Cumhuriyeti idare tesis edince bunun zaruretlerini kabul eylemek tabiidir. Bu zaruretlerin en sağlam ve en kuvvetlisi ise fırka hayatıdır. Demokratik bir Cumhuriyeti bir fırka ile idareye çalışmak kadar garip ve dar bir zihniyet tasavvur edilemez... Bizde memleketimizin ictimai, iktisadi ve siyasi ihtiyaçlarını düşünerek fırka teşkiline teşebbüs eylesek buna razı olmamak, muvaffakat eylememek gülünç ve adeta istibdat olur...*"⁴.

Yine *Sada-yı Hak*'ta İsmail Hakkı ise özellikle yeni muhalefet partisinin kurucuları olarak ön plana çıkan ve muhaliflerin başını çeken Rauf Orbay, Ali Fuad

³ *Sada-yı Hak*, 8 Teşrinievvel 1340.

⁴ *Sada-yı Hak*, 23 Teşrinievvel 1340.

Cebesoy, Kâzım Karabekir, Refet Bele, İsmail Canpolat ve Adnan Adıvar'ın geçmişte yaptıklarına dayanarak, yeni partinin ülke için olumlu olacağına emin gözükmektedir⁵. İsmail Hakkı aynı düşüncelerle bir başka haber yorumunda ise şunları dile getirmektedir: " *Gayri mütecanis unsurlardan teşekkül eden Halk Fırkası en nihayet ikiye inkısam eylemiş bulunuyor. Epeyce müddetten beri fırkanın pek garip olan bu vaziyetinin temadi etmesi ihtimali bulunmadığını yazmış, temiz bir muhalefetin memleket için hayırlı olacağını ve idare makinesinde kontrol vazifesini ifa edebileceğini ilave eylemiştik.*

Bugün çok teessüfle kaydetmek mecburiyetindeyiz ki mecliste cereyan son müzakerat ve hadise-i iftirak bizde içtihadata hürmet etmnin ne demek olduğunun anlaşılmadığını isbat eylemiştir.

Düne kadar omuz omuza çalışan insanlara bugün münekkid vaziyetine geçince hain-i vatan sıfatı verilmekten çekinilmiyor..."⁶.

İzmir basınının bir diğer önemli gazetesi *Anadolu* ise bugünlerde daha çok yeni partiyi oluşturacak muhaliflerin kendilerini ve tutumlarını açıkça ortaya koymamış olmalarını eleştirmektedir. Bu eleştiriler şöyle devam eder: " ... Cemiyet için nafile olacak cereyanların salim ve faydalı olduğunu isbat edecek en mühim delillerden birisi bu cereyanların kudretli ve bilhassa vazih olmasıdır. Her ne kadar matbuatın bir kısmı bu hareketlerde müstakbel bir fırkanın vücudunu görerek bu cereyana kuvvet vermek istiyorlar ve buna sebep olarak da parlamento hayatının mütevazın olması fırka hayatının inkişaf etmiş bulunmasına vabeste bulunduğunu ileri sürüyorlarsa da bu gibi nazar-ı fikir ve mütalaalar her halde mahiyeti henüz malum olmayan müteferrik kuvvetlere ictimai bir kudret vermeye uğraşmak için bir sebep olamaz. Bugünkü ictimai vaziyetimizi Avrupa'nın diğer milletleri ile mukayese etmek ve bu mukayeseden neticeler ve hükümler çıkararak bize tatbik etmek her halde doğru bir hareket değildir..."⁷.

⁵ Sada-yı Hak, 3 Teşrinisâni 1340.

⁶ Sada-yı Hak, 13 Teşrinisâni 1340.

⁷ Anadolu, 5 Teşrinisâni 1340.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından hemen önce yeni partiye verilecek isim konusundaki tartışmalar sırasında ise, *Sada-yı Hak* yazarı Mehmet Sırrı, yeni muhalefet partisinin Cumhuriyet adını almasının bir başarı olduğu değerlendirmesini yaparak Cumhuriyet'le ilgili olarak şunları ifade eder: "... Bugün cumhuriyet aleyhinde bulunmak, memleketin evladını birbirine karışdırmak, rahat ve sükuna muhtaç yurdumuzu kana bulamak olur. Bunu ise Hamidiye kahramanı ile Ermenistan fatihinden beklemek, İsmet Paşa'nın akındar askeriyesinden şüphe etmek kadar garip olur..."⁸. Anadolu'da Emin Tuğrul ise bu tartışmalar karşısında şu yorumu yapmaktadır: "... Yalnız teşekkül etmek istidadında bulunan fırkayı teşkil edecek zevat acaba bugünkü inkılâp ve teceddüdü temin eden kuvvete nazaran çok teceddüd ve daha çok cumhuriyetçi ve inkılâpçı mıdır... Bu zevat inkılâp tarihinde aldıkları vaziyete nazaran çok âteşin bir rical ihtilal ve inkılâp olacak birer şahsiyet suretinde tebarüz etmemişlerdir... İstiklal kahramanlığı ve mücahedesi başka, bir inkılâp kahramanı da başkadır... ve yeni doğmak üzere bulunan yeni fırkanın her halde kendisinin inkişafına müsaide bir mahiyette teşekkül etmediğinden kaniyiz..."⁹.

İzmir basınının bir başka gazetesi *Türk İli*'nde ise Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunun parlamento hayatını canlandırdığı yorumu yapılarak, yeni muhalefet partisini kuranların daha önce beraber çalıştıkları arkadaşlarına karşı muhalefet görevini yerine getirirken herkesin yararını gözetmeleri tavsiyesinde bulunuluyordu¹⁰.

Sada-yı Hak ve yazarı Mehmet Sırrı'nın yeni partiyi destekleyen yaklaşımları, Terakkiperver'in programına yönelik olarak da sürüyor ve program için " ... şimdiye kadar neşredilen siyasi programlar arasında bu derece milletin hakim ve efendiliğini kabul ve ilan eden programa henüz tesadüf olunmamıştır... " değerlendirmesi yapılıyordu¹¹. Ara seçim dönemindeyse *Türk İli*'nde şu yorum dikkat

⁸ *Sada-yı Hak*, 11 Teşrinisâni 1340.

⁹ *Anadolu*, 19 Teşrinisâni 1340.

¹⁰ *Türk İli*, 1 Kanunusâni 1341.

¹¹ *Sada-yı Hak*, 25 Teşrinisâni 1340.

çekiyordu: " ... Yalnız şurasını kaydedelim ki, Halk Fırkası namzedleri karşılarında kuvvetli rakipler görecektir ve işte bu rakipler üzerine İzmir' de yapılacak muhtelif propagandalar efkâr-ı umumiye üzerinde hayli tesirler icrasında hali lalmayacaktır. Biz çok istiyoruz ki, iki sene evvel intihab ettiğimiz müntehib- i sâniler, kendilerini intihab eden halk ile temasa gelerek onların temayüllerini, onların arzularını anlasınlar ve vekâletlerini hakkıyla ifâ etsinler... "12. İzmir ara seçimlerinde Cumhuriyet Halk Fırkası adaylarının kazanması üzerine yine Mehmet Sırrı, Sada-yı Hak'ta " ... Mithat ve Eşref Paşalar'dan sonra bu memleketi ihya için her mesuliyeti deruhde ve her türlü müşkilat ve mezahimi iktiham eden ve İzmir'in her köşesinde asırlarla yaşayacak bir abide- i faaliyet bırakan Rahmi Bey, mümeyyizlikten mektupçuluğa yükselttiği ve onun cansız ve hayatsız bir altı olan Kamil Bey'de yine aynı mahallerde 575 rey almaya muvaffak oluyor... " değerlendirmesini yaparak seçim sonuçlarından duyduğu üzüntüyü dile getiriyordu13.

Ahmet Taner Kışlalı'nın aktarımıyla Sokrates'in toplumun soylular tarafından değil de erdemli ve bilgili kişilerce yönetilmesi gerektiği savvusundan14 yola çıkarak, yine Kışlalı'nın da belirttiği gibi, çok partinin var olması her zaman gerçek anlamda demokrasi olmayabilir15. Bununla beraber, her siyasal sistemde iktidarın var olduğu gerçeği bir tarafa, muhalefetin yasal olarak tanındığı ve güvence altına alındığı tek sistem demokrasidir16.

1923- 1946 yılları arasında, tek parti konumda olan Cumhuriyet Halk Fırkası, totaliter bir tek parti olmamış, muhalefet partilerinin oluşumunu engelleyecek hukuksal düzenlemeler yapılmamıştır17. Tek parti sistemi hiç bir zaman bir doktrine dayandırılmamış, çok partili hayat bir ideal olarak korunmuştur18.

Yukarıda da söz ettiğimiz gibi tek parti dönemi içinde muhalefet partilerinin

12 Türk İli, 22 Kanunuevvel 1340.

13 Sada-yı Hak, 31 Kanunuevvel 1340.

14 Ahmet Taner Kışlalı, Siyasal Çatışma ve Uzlaşma, İmge yay., 3. Baskı, Ankara, 1995, s. 199.

15 A.g.e., s. 204.

16 A.g.e., s. 202.

17 Nûkhet Turgut, Siyasal Muhalefet, Birey ve Toplum yay., Ankara, 1984, s. 257.

18 Maurice Duverger, Siyasi Partiler, Çev. Ergun Özbudun, Bilgi yay., 2. Baskı, Ankara, 1974, s. 360.

kurulmasına engel herhangi bir hukuksal düzenleme olmamasına karşılık, siyasi partilerin kuruluşunu düzenleyen gerçek anlamda partiler kanunu da düzenlenmiş değildi. Dolayısıyla siyasi partilerin kuruluş ve faaliyetleri 16 Ağustos 1909 tarihli ve 310 sayılı Cemiyetler Kanunu'na göre düzenlenmişti. Kanun çerçevesinde, devletin mülki bütünlüğünü, siyasi ve milli birliğini bozma amacı güden, din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan, aile, cemaat ve ırk esasına veya kurallarına dayanan, gizli çalışan ve amacını gizleyen, bölgecilik amacı taşıyan veya bölgeci bir ünvan taşıyan derneklerin kurulması yasaklanmıştı¹⁹.

Mustafa Kemal'in önderliğinde ulusça gerçekleştirilen Türk Devrimi, devlet ve toplumu bir bütün olarak çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmayı öngörür. Bu öngörüyü, demokrasinin en önemli unsurlarından olan siyasal rejimin de çağdaşlaşmasından soyutlamak mümkün değildir. " 1924 ve 1930 yıllarında kısa süreler için muhalefet partilerine izin verilmesi her halde siyasal sistemi çağdaşlaştırma isteklerinden tamamen bağımsız değildir "²⁰ diyen İlter Turan da aynı düşüncüyü yansıtmaktadır.

Mustafa Kemal tarafından demokrasi ile eşanlamlı olarak tanımlanan ve devlete adını veren Cumhuriyet'in ilanı, muhalefet partilerinin varlığı için en uygun rejimin de ifadesidir. Kaldı ki, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, Atatürk döneminde tek parti sistemi bir ideoloji, bir amaç olarak düşünülmemiş, tek parti sisteminin geçici olduğu kabul görmüş, demokratik bir sistem hazırlamak, bunun için gerekli ortamı oluşturmak asıl amaç olmuştur²¹. Karpata da aynı düşüncelerle söz konusu dönem için " Genellikle diktatörlük, fikir olarak kabul edilmemiş, hatta tek parti idaresinin en sert bir şekilde yürütüldüğü zamanlarda bile Türkiye için zararlı bir sistem olduğu ileri sürülmüştü... Çeşitli reformlar ve yeni eğitim sistemi diktatörlüğü kuvvetlendirmek amacıyla değil, kişiyi, müstebit idarenin keyfi kökleşmiş

¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 549.

²⁰ İlter Turan, " Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu ", Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim, (Derleyenler: Ersin Kalaycıoğlu- Ali Yaşar Sarıbay), Der yay., İstanbul, t.y., s. 448.

²¹ Nûkhet Turgut, a.g.e., ss. 256- 257.

tesirlerinden kurtarmak için uygulanmıştı "22 değerlendirmesini yapar.

Ele aldığımız dönemde, kırsal kesimin büyük ağırlığa sahip olmasıyla birlikte kentleşme oranının son derece düşük olduğu, sanayinin bulunmadığı, ulusal gelirin kişi başına 67 dolar olduğu, erkeklerde %10, kadınlarda ise binde 4 gibi bir okuma- yazma oranına sahip ve Batı'da demokrasinin ortaya çıkışını sağlayan toplumsal sınıfların varolmadığı, kitle iletişim araçlarının gelişmediği bir Türkiye için demokrasinin gelişmesi ve yerleşmesi açısından gerekli öznel ve nesnel koşulların varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir²³. Bu bağlamda *"Demokrasi ancak kendisini yaşatacak toplumsal unsurları bulabildiği bir toplumun malı olabilir. Bu anlamda, her rejimin olduğu gibi demokratik rejimin de belirli bir sosyo- ekonomik gelişmişlik düzeyinin ve onun yansıması olan belirli bir siyasal bünyenin... kaçınılmaz sonucu..."* olduğu değerlendirmesi çarpıcıdır²⁴.

1927 yılında Türkiye'ye elçi olarak atanan Joseph Grew anılarında, Türk politik hayatında kişiler arasındaki küskünlüklerin politik inançların önüne geçtiğinden söz ederek, Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren lider kadro arasındaki anlaşmazlıkların, politik görüş ayrılıklarından çok birbirlerine karşı duydukları sempati veya antipatiden kaynaklandığını belirtmektedir²⁵.

Çok partili yaşam koşulları oluşmamış olmamasına karşın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet tarihinin ilk teşkilatlı muhalefet partisi olarak, sadece kişisel kırgınlıklar sonucu değil, gerek Milli Mücadele döneminde gerekse zaferden sonra devlete verilecek yeni şekil ve rejim konusunda politik görüş ve anlayış farklılıklarına dayalı olarak kurulmuştu. Dolayısıyla, Türkiye'nin çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırılmasında amaca devrim yoluyla değil de evrim anlayışıyla ulaşılması düşüncesinde olanların kurduğu Terakkiperver Fırka, gericilerin akınına uğramış, Cumhuriyet Halk Partisi'nin karşısında muhalefet partisi olma kimliğini

²² Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa yay., İstanbul, 1996, s.126.

²³ Ahmet Taner Kışlalı, "Kemalist Devrim ve Türk Aydınlanması", *Dünya ve Türkiye Açısından Atatürk*, (Hazırlayan: Suna Kili), Yapı Kredi yay., İstanbul, 1996, s. 41.

²⁴ Ahmet N. Yücekök, "Demokrasinin Toplumsal Tabanı", *Özgür İnsan*, sayı: 5, (Ekim 1972), ss. 14- 15.

aşarak devrimleri engelleyici bir duruma gelmiş ve 1925'te kapatılmıştı²⁶.

Ele aldığı konunun kapsamı içine girdiği ölçüde konuya değinen eserler ve makaleler bir kenara bırakılırsa, doğrudan yedi ay kadar siyasal yaşam içinde yer alan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na yönelik incelemeler yeterli sayıda ve nitelikte değildir. Bunlardan en dikkate değer araştırma ve inceleme eserler, Erik J. Zürcher'in "*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*", Ahmet Yeşil'in yayınlanmamış doktora tezi "*Türkiye Cumhuriyet'inde İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*" ve Nevin Yurtsever Ateş'in "*Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*" dır.

Yukarıda söz edilen ve aynı zamanda eserin adını da oluşturan Erik J. Zürcher'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası konulu yapıtı, bilinen kaynaklardan yararlanılmış olmasına rağmen konuya farklı bir bakış açısı getirmiş olması dolayısıyla, adı geçen partiyle ilgilenenler için önemli bir yer tutar. Ancak savaştan yeni çıkmış ve yüzyıllardır süregelen olumsuzluklardan devrimle ve yeni bir devlet anlayışıyla kurtulmaya çalışan ülkede, dönemin şartlarının ideal bir demokrasinin yerleşmesine uygun olmamasının yeterince değerlendirilmeyişi Zürcher'i, Terakkiperver'i yerleşmiş demokrasilerin partisi olarak görmeye ve gelişmeleri, partiyi kuranlar açısından ele almaya itmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisiyle ilgili araştırmalardan en önemlilerinden biri de Ahmet Yeşil'in yukarıda adı geçen yayınlanmamış doktora tezidir. Araştırmada arşiv belgelerinden yararlanılmış olması, bu arada İstanbul basınına geniş yer verilmesi söz konusu eseri önemli bir kaynak durumuna getirmektedir. Konuyla ilgili bir diğer eser Nevin Yurtsever Ateş'e aittir. Ateş, "*Türkiye Cumhuriyet'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*" adlı yapıtında, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmeleri verdikten sonra birkaç sayfa ile Terakkiperver Fırka'nın oluştuğu zemin üzerinde durduktan sonra eserin

²⁵ Joseph Grew. *Atatürk ve İnönü*, Kitapçılık Tic. Lim. Şti. yay., İstanbul, 1966. s. 99.

²⁶ Mustafa Akdağ, "Demokraside Partileri Yaratan Etkenler", *Özgür İnsan*, sayı:1,(Haziran 1972), ss. 16- 17.

büyük bir bölümünü günü gününe basında yer alan haberlerin olduğu gibi verilmesine ve gazetelerde yer verilen beyanatlara ayırmıştır.

Dönemin siyasi kişiliklerine ait anıların Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili yapılacak araştırmalarda başvurulması gereken önemli kaynaklardan olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Ancak anıların güvenilirliklerinin ve tarafsızlıklarının, sahiplerinin nesnelliği, dürüstlüğü ve olaylara birebir şahit olmalarıyla doğru orantılı olduğu unutulmamalıdır. Bununla birlikte yazarının, taraftarı olduğu görüş ve düşünceleri kanıtlama ve savunma eğilimine rağmen anılar, özellikle de belgelere yer veren anılar; yine de araştırılan konuyla ilgili araştırmacılara farklı bakış açısı verebilmektedir. Bu çerçevede Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı konu edinen bir araştırma için partinin kurucuları Rauf Orbay, Ali Fuad Cebesoy, Kâzım Karabekir ve Cafer Tayyar Eğilmez'in anıları ile muhalif grubun karşısında yer alan Mustafa Kemal'in Nutuk'u, İsmet İnönü ve Kılıç Ali'nin, basın alanında ise Falih Rıfkı Atay, Ahmet Emin Yalman'ın anıları son derece önemlidir.

Terakkiperver Fırka'ya ilişkin verilerin ve malzemelerin kısıtlı olması döneme ait yazılı basının ve söz konusu partiyle ilgili olarak adı geçen kişilerin anılarının önemini arttırmaktadır. Adı geçen eserlerde İstanbul basınının kaynak olarak kullanılmış olması, buna karşılık, İstanbul dışında Anadolu basınının önemli bir parçasını oluşturan İzmir basınının Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na bakışına yer verilmemiş olması bir eksiklik olarak yorumlanabilir.

I- TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI'NIN DOĞUŞU

A- YENİ PARTİNİN KURULUŞUNA YÖNELİK SÖYLENTİLER

Mustafa Kemal ile yakın çevresi arasında Milli Mücadale'nin başlangıcından itibaren var olan görüş ayrılıkları, zaferin kazanılıp Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması aşamasında ve sonrasında gittikçe kendisini hissettirmeye başladı¹. Görüş ayrılıkları bağlı olarak getirilen eleştiriler, bu dönemde, halk tarafından sevilen ülkenin önderine açıkça cephe almak yerine, İsmet İnönü'ye yönelmiş gözükmetedir². Halkın ülkenin kaderi ve geleceği konusunda Mustafa Kemal'e güvenmesi ve desteklemesi nedeniyle görüş ayrılıklarına yol açan konular barış imzalanıncaya kadar ertelenmişti³.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, ülkenin yeniden yapılanmasında uygulanacak yöntem konusunda farklı düşünceler ortaya çıkmıştır⁴. Artık bir arada bulunma ihtimalinin kalmadığı gerekçesi ve yeni rejimin, Cumhuriyet'in gereğini yerine getirmek iddiasıyla yollar ayrılmıştı⁵. Terakkiperver'in kuruluşunu hazırlayan ve destekleyen gelişmeler zinciri, Rauf Bey'in istifasıyla yerine İsmet İnönü'nün Cumhuriyet'in ilk hükümetini kurduğu günlerden başlar⁶.

¹ Cafer Tayyar Eğilmez, " Cumhuriyet' te İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Hareketi ", Millet, sayı: 152, (6 Ocak 1949), s. 5.

² Eleştirilerin kaynağında İsmet İnönü' nün mücadeleye geç katılmış olmasına rağmen ön saflarda yer alması yatıyordu. Atatürk, Nutuk, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1989, s. 295. Lozan'ın imzasından sonra açıkça dile getirilir olmuştu ki, antlaşmanın imzalanmasını bildirmemek için Mustafa Kemal ile biraraya gelen Rauf Orbay, İnönü ile yüz yüze gelemeyeceğini ve birlikte çalışamayacağını söylemişti. Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz, IV/42, (13 Aralık 1962), s. 83.

³ Ali Fuad Cebesoy, Siyasi Hatıralar, I, İstanbul, 1957, s. 318.

⁴ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, sayı: 154, (20 Ocak 1949), s. 5.

⁵ A.g.m., Millet, sayı: 153, (13 Ocak 1949), s. 5.

⁶ A.g.m., Millet, sayı: 198, (24 Kasım 1949), s. 14.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın ilk aşamasının sona ermesinden sonra, Saltanat ve Hilafet'e karşı yürütülen mücadeleyle birlikte gerçekleştirilen rejim değişikliği, Milli Mücadele döneminde oluşan ittifakın sarsılmasına ve bunun sonucu olarak da yeni bir partinin kurulmasına yol açacak çekişmelerin de ortaya çıkışına neden olacaktır⁷. Milli Mücadele döneminde ve Mustafa Kemal'in liderliğinde oluşan ittifak içinde, görüş ayrılıklarının daha ilk günlerde kendisini hissettirmeye başlamasına rağmen, bu ittifakın bölünmesine yol açan ilk gelişme Cumhuriyet'in ilanıdır⁸. Saltanat'ın kaldırılışından sonra, yeni rejimin, ya hilafet devleti veya ulusal laik bir devlet seçeneklerinden birine göre belirlenmesi gerekecekti. Bağımsızlık Savaşı'nın ilk yıllarının zorunlu kıldığı Meclis Hükümeti sistemi, bu seçeneklerden hangisinin gerçekleşeceği konusuna yeterli açıklığı getirmiyordu. Çünkü gericiiler için Meclis Halife'nin idi⁹. Cumhuriyet'in ilanı bu tehlikeyi ortadan kaldırmıştı.

İleride tekrar üzerinde duracağımız gibi, Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren Mustafa Kemal'in yakın çevresini oluşturan arkadaşları Rauf Orbay, Ali Fuad Cebesoy, Kâzım Karabekir ve Refet Bele, ülkenin yönetimini paylaşma konusunda hakları olduğuna inanıyorlardı¹⁰. Daha Milli Mücadele döneminde, Anadolu ve Rumeli Müdafaa- i Hukuk Grubu'nun kuruluşu, Meclis içindeki gelenekçi- liberal gruplar tarafından doğrudan padişaha karşı Cumhuriyet'e doğru yönelişin bir ifadesi olarak yorumlandı¹¹. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşuyla birlikte Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmeye söz vermesi ve programında devlet ve millet teşkilatını tanımlamak ve hazırlamak görevini üstüne alması üzerine, Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal ve grubunun rejimi değiştirmek gibi düşüncede görünmelerinden endişe duyduğunu belirtmişti. Rejim değişikliğini ülkede çok küçük bir azınlığın

⁷ Nükhet Turgut, a.g.e., s. 253.

⁸ Çetin Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İç Yüzü*, Varlık yay., İstanbul, 1964, s. 473.

⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu- Batı yay., İstanbul, t.y., s. 500.

¹⁰ Andrew Mango, *Atatürk*, (Çev: Füsün Doruker), Sabah yay., İstanbul, 2000, s. 349.

¹¹ Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitapevi yay., 5. Baskı, İstanbul, 1998, s. 137.

benimsediğini ve devletin yapısıyla ilgili köklü değişikliklere gidilmeden önce gerekli görüş alış- verişinin yapılması gerektiği tavsiyesinde bulunmuştu¹².

Öncü kadro içinde yer alan bu kişiler, esasta milli hakimiyet prensibine inanmakla birlikte, Mustafa Kemal'in yapmak istediklerini, yöntemini kabul etmede aynı inanca sahip değillerdi ve toplumsal ve siyasal alanda gerçekleştirilecek değişimleri, zamanın ve şartların gelişimine bağlı olarak yapılmasını savunuyorlardı¹³. Kâzım Karabekir, Cumhuriyet ve Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanlığı konularında kendince bir plan yapmıştı. Karabekir bu planı " ... *Önce saltanatın ilgası ile Hilafeti Osmanlı Hanedanında bırakmak suretiyle sulhumuzu akdetmek. Bundan sonra Cumhuriyet'i ilan etmek ve cumhurreisliğine sırf tarihi bir nam almak suretiyle mükafatlandırmak ve maddi olarak da ölünceye kadar bu makamın terfiyelerinden istifade etmek üzere Mustafa Kemal Paşa'yı intihab etmek ve millet kürsüsünden verdiği vait mucibince istifasından sonra halka serbest cumhurreisini intihab ettirmek...* " şeklinde formüle etmişti¹⁴. Bu düşünce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programına da yansımıştı. Millet onay vermedikçe yeni inkılâplara girilmeyecek, bu arada yapılanlar da halka hazmettirilecekti¹⁵.

Bu aşamada, Rauf Orbay, 1 Kasım 1923'te *Vatan* ve *Tevhid- i Efkâr'a* yaptığı açıklamada, Cumhuriyet'in ilanını bir oldu bitti olarak değerlendirmiyordu. Orbay, yürürlükteki Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun yeni hükümet şekline göre yeniden düzenlenerek, mecliste yapılacak geniş görüşme ve tartışmalardan sonra yapılması gerektiğini savunmaktaydı¹⁶. Ancak bu düşüncelerine karşılık muhalefetsiz bir Cumhuriyet'in olamayacağını söyleyen ve " ... *Milli hakimiyetin temel müessesesi olan mecliste vatan menfaatlarının muhtelif fırkalar tarafından müdafaa ve vaz' ı*

¹² Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 54.

¹³ Ahmet Yeşil, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Hacettepe Üniversitesi AİTE yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara, 1992, s. 185.

¹⁴ Kâzım Karabekir Anlatıyor, (Hazırlayan: Uğur Mumcu), Tekin yay., 6. Baskı, İstanbul, 1993, ss. 60-61.

¹⁵ Ali Fuad Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II, İstanbul, 1960, s. 114.

¹⁶ A.g.e., ss. 42- 43.

devletimize muasır bir hüviyet verdirecek yolların başında gelir "¹⁷ gerekçesini ileri süren Rauf Bey, Cumhuriyet'in ilanından bir yıl sonra yeni muhalefet partisinin kuruluşunu uygun görüyordu. Yine Orbay, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclis'nin açılışından itibaren rejimin fiili bir Cumhuriyet olduğunu, o zaman bazı şartlar gereği rejimin adının konmadığını, üç yıl sonra bunun şimdi gerçekleştiğini ve bir takım gazetelerde yazıldığı gibi acele edilmiş bir durumun olmadığını da söylüyordu¹⁸. Ali Fuad Cebesoy da, Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun hazırlandığı günlerde ülkede Cumhuriyet yanlısı olmayanların ortaya çıktığını, bunların Halife Abdülmecid'in varlığından yararlanıp meşruti saltanata dönmeyi düşündüklerini, hatta Meclis içinde de halifeyi Mustafa Kemal'e rakip olarak görenlerin bulunduğunu ve bu karışık durum karşısında Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'in ilanını normal şartlarda değil de bir emrivaki şeklinde gerçekleştirmeyi tercih ettiğini belirtiyordu¹⁹. Öyleyse sorun neredeydi? Bunun yanıtını yine Ali Fuad Cebesoy, "*Biz, diktatörlüğü getirmeyecek esaslara dayanan bir Cumhuriyet istemiştik* "²⁰ diyerek kendince vermektedir ve şöyle devam etmektedir: "*... bizim Cumhuriyetimiz tamamiyle müessisan vaziyetini muhafaza eden bir Meclis'le, Meclis'in ve hükümetin tabii reisi sıfatını haiz ve müessisanın hariçte mümessili ve her nevi salahiyeti bulunan bir Reisicumhurdan ibaret olarak ilan edilmişti... Cumhuriyet'in normal usullerle ilanı mümkündü. Bilakis emrivaki suretiyle ilanı ve başka yerlerdeki emsaliyle kıyas edilemeyecek kadar geniş salahiyetlerle intihab edilmiş bir Reisicumhurun, mevcut tek partinin reisi olduğu nazarı dikkate alınacak olursa, yeni Cumhuriyetimizin memlekette Büyük Millet Meclisi Hükümeti kadar tutulamayacağı aşıkardı* "²¹.

Tek parti dönemi olarak adlandırılan 1923 ile 1945 yılları arasında, ülke yönetiminde olan hükümetlerin otoriter yapısı çerçevesinde, ülkenin ihtiyaç duyduğu atılımları gerçekleştirmenin başka yolu var mıydı? sorusundan yola çıkılarak şunu

¹⁷ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., *Millet*, sayı: 156, (3 Tubat 1949), s. 5.

¹⁸ Rauf Orbay' ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, IV/43,(20 Aralık 1962), s. 112.

¹⁹ Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., s. 38.

²⁰ A.g.e., s. 41.

²¹ A.g.e., s. 47.

söylemek mümkündür. Yüzyıllardır süre gelen kaderci anlayışa bağılı olarak, toplumsal ve siyasal ataletten yeni kurtulmaya başlayan, kendisi yönlendirebilecek aydınlardan büyük ölçüde yoksun bir toplumda başka türlü davranılması beklenemezdi²².

Cumhuriyet'in ilanının Halifelik kurumuyla ilgili boyutu da unutulmamalıdır. Cumhuriyet'in ilanı, hilafetin gelecekteki durumunu tehlikeye düşürmüş, halifeyi devlet başkanı olarak kabul edenleri endişelendirmişti. Onlar için ulus egemenliği doktrini yeterliydi ve halife ile de ulus egemenliği gerçekleşebilirdi, Cumhuriyet'e gerek yoktu²³. Rauf Orbay ve çevresi için de, hilafetin kaldırılışı, Mustafa Kemal'in otoritesini dengeleyecek, diktatörce tutkularını engelleyecek gücün ortadan kalkması gibi bir anlam taşıyordu²⁴. Orbay, bu düşüncelerle, bu gücün geleneksel semboller taşıdığı ve yeni hükümetin meşruluğunu kolaylaştıracak şekilde, formel de olsa korunması taraftarı olarak²⁵ şunları söylüyordu: " ... Bizde vaziyet- i umumiye-yi tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin edebilir. O da, makam- ı saltanat ve hilafettir. Bu makamı lağvetmek, onun yerine başka mahiyette bir mevcudiyet ikamesine çalışmak, felaket ve hüsrana muciptir. Asla caiz olamaz "²⁶. Samet Ağaoğlu'nun aktardığına göre, İzmir duruşmalarından sonra Londra'da Rauf Bey'le görüşen Topkapı Müzesi eski müdürü Haluk Şehsuvaroğlu, Orbay'ın kendisine, eğer İzmir'de suikast girişimi başarılı olsaydı, hilafeti ve Avrupa'da bulunan son halife Abdülmecid'i geri getireceklerini söylediğini iddia etmektedir²⁷. Yine Samet Ağaoğlu, hanedandan bir damadın kendisine, Rauf Orbay'ın Avrupa'da Şehzade Ömer Faruk ve Fuad Efendiler ile gizli görüşmeler yaptığını söylediğini iddia etmektedir²⁸.

²² Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 126.

²³ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 503.

²⁴ Erik J. Zürcher, Milli Mücadelede İttihatçılık, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), Bağlam yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995, s. 196.

²⁵ Feroz Ahmad, Modern Türkiye'nin Oluşumu, (Çev. Yavuz Alogan), Sarmal yay., İstanbul, 1995, s. 27.

²⁶ Nutuk, s. 455.

²⁷ Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, t.y., 1972, ss. 26- 27.

²⁸ A.g.e., ss. 26- 27.

Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisinin kuruluş süreci, hiç kuşkusuz Cumhuriyet'in ilanı ve devamında yaşanan olaylarla başlar. 1 Kasım 1923'de *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerinde yer alan Cumhuriyet'le ilgili sözleri üzerine, açıklama yapmak için Meclise davet edilen Rauf Bey'in, Halk Fırkası meclis grubunda yaptığı savunması, o tarihlerde gazete ve bazı milletvekillerinin iddia ettiği gibi ortamı yumuşatmamış aksine uçurumun büyümesine ve ayrı bir parti kurulmasının başlangıcını oluşturmuştur²⁹. Halk Fırkası grubunda yapılan Cumhuriyet tartışmaları ve Orbay'ın yaptığı savunma muhalif görüşte olanları cesaretlendirmiş olsa gerek, parti içinde ikilik elle tutulur hale gelmişti³⁰. Cafer Tayyar Eğilmez'in sözlerinden yola çıkacak olursak, bir muhalefet partisinin kurulması, uzun bir hazırlık döneminin sonunda gerçekleşmiştir. Cafer Tayyar'a bakılırsa, bu hazırlık döneminin başlangıcı, İkinci Meclis seçimleri öncesine kadar dayandırılabilir ve gizli yürütülen çalışmaların bir ürünüdür bu muhalefet partisi. Nitekim, Cafer Tayyar, bir muhalefet partisi kurma hazırlıklarının Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından duyulması durumunda, muhalefeti oluşturacak kişilerin, İkinci Meclis seçimlerine³¹ Halk Fırkası adayı olarak katılmalarına izin verilip verilmeyeceği konusunda şüpheleri olduğunu belirtir. Muhalefeti oluşturacak bu kişilerin, Halk Fırkası karşısında yer almalarının ani karar ve olayların sonucu olmadığını ifade eder³².

²⁹ Ahmed Emin Yalman, a.g.e., s. 92.

³⁰ Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, Yakın Tarihimiz yay., İstanbul, 1965, s. 137.

³¹ Bilindiği gibi Birinci Meclis, 1 Nisan 1923 tarihli oturumunda, Aydın mebusu Esad Efendi ve 120 arkadaşının önerisi üzerine seçimlerin yenilenmesi kararını aldı. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM-İLDönem. 1923-1927*, I, TBMM Vakfı yay., Ankara, 1993, s. 3. Haziran ve Temmuz aylarında yapılan seçimlerden sonra İkinci Meclis 11 Ağustos 1923' de toplandı. A.g.e., s. 5.

1- Basındaki Tartışmalar

6 Ekim tarihli *Son Telgraf* gazetesine dayalı haberde, mecliste Rauf Bey ile İsmail Canpolat'ın yeni bir parti kuracakları ve başkanlığını Rauf Bey'in, genel sekreterliğini de İsmail Canpolat'ın yürüteceğinden söz edilmekte³³, bu arada son durum üzerine Refet Bey'in de istifasını geri aldığı belirtilmekteydi³⁴. Ancak, bu söylenti, yani yeni bir partinin kurulacağı haberi, Rauf ve İsmail Canpolat Beyler tarafından yalanlanmıştı³⁵. Fakat bu tekzip haberine karşılık Yalman, 1924 yılının Ekim ayı ortalarında, Rauf Bey ile Dr. Adnan Adıvar'ın, Şişli'deki evinde kendisini ziyaret ettiklerini belirtmektedir. Yalman'ın söylediğine göre bu ziyarette Rauf Bey, demokrasilerin tek partiyle yürütülemeyeceğini, tek parti yönetiminin diktatörlük olduğunu, İkinci Grup'un eleştiri ve muhalefetine doğru ve hayırlı yolda kalınmasına katkıda bulunduğunu ifade etmişti. Ayrıca Orbay, yeni bir parti kurmaya hazırlandıklarını, ikisi dışında kurulacak partiye, Kâzım Karabekir, Refet Bey, Ali Fuad Paşa, Cevat Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Halide Edip Hanım, Selahaddin Adil Paşa ve daha bir çok kişinin katılacaklarını, Yalman'ın da katılması ve *Vatan* gazetesinin de partinin yayın organı olması teklifinde bulunmuştu³⁶.

Yalman'ın ifadelerini dikkate alırsak, Raufun yeni parti haberlerini tekzip etmesini, o tarihlerde meclisin feshedileceği ihtimali karşısında, grubun hazırlıksız olmasına bağlamak gerekir³⁷.

³² Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., *Millet*, VII/160, (3 Mart 1949), s. 5.

³³ *Sada-yı Hak*, 7 Teşrinievvel 1340.

³⁴ *Sada-yı Hak*, 15 Teşrinievvel 1340. Ahmet Emin Yalman, Refet Bey'in çiftçilik yapacağını söylemiş olmasına rağmen istifasını geri almış olmasını, yeni bir parti hazırlığının kanıtı olarak kabul etmektedir. Ahmet Emin Yalman, a.g.e., s. 141.

³⁵ *Sada-yı Hak*, 8 Teşrinievvel 1340.

³⁶ Ahmet Emin Yalman, a.g.e., s. 139.

³⁷ Erik J. Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, (Çev: Gül Çağalı Güven), Bağlam yay., İstanbul, 1992, ss. 63-64.

Yeni parti söylentilerine ek olarak, Meclis içinde, İsmet İnönü ve hükümetin izlediği siyasetten memnun olmayan 60 milletvekilinin olduğu ve bu 60 milletvekilinin 25' inin muhalif olduğu haberleri de basında yer almaktaydı³⁸. Nitekim, II. Meclis'te, seçimlerde büyük bir kısmı meclise girememiş olan İkinci Grup benzeri bir denetim grubu oluşmuştu³⁹.

Bu söylentiler üzerine *Sada-yı Hak*'ta yer alan Mehmet Sırrı imzalı haber yorumda, barış devresinde, cumhuriyetle yönetilen ülkelerde, iç ve dış siyasetin yalnız bir partiyle yönetilemeyeceği, mevcut partinin dünyaya, devrim ve cumhuriyetimizin samimiyetini ve ciddiyetini kanıtlamak için, kendi içinden böyle bir partinin çıkmasına yardımcı olması gerektiğine işaret ediliyordu. Daha sonra, bu yeni oluşum için parlamento hayatının olgunlaştığının bir göstergesi olacağı yorumu yapıyordu. Bununla beraber, yeni kurulacak partinin ülkenin ve cumhuriyetin şan ve şerefine yükseltilmesini gözetmesi gerektiğine de dikkat çekilmekteydi. Ayrıca şimdiye kadarki parti hayatımızın pek de parlak olmadığı ancak, yeni bir partinin kurulacağı haberinin henüz kesinleşmemiş olmasına rağmen, tek tesellinin, söz konusu yeni partinin başında Rauf Bey'in olması olduğu vurgulanıyor ve şöyle devam ediliyordu: " ... *Filhakika Rauf Beyefendi' nin uzunca süreden devre-i istirahatı esnasında bir hayli dedikodular yapanlar olmuştur. Fakat biz rical-i devleti mevki ve mükâfat-ı taksimi esnasında değil, fakat icray-ı vazife ederken hayatını ne suretle feda ettiğini gördüğümüz zaman, takdir edenlerden olduğumuz için, Hamidiye Kahramanı aleyhinde söylenecek sözleri en hafif tabiri ile nankörlük addederiz.*

Esasen biz öyle zannediyoruz ki, mevcut fırka da karşısında mazisi kahramanlık menakibiyle dolu bir rakip bulmakla herkesten fazla memnun ve müftehir olacaktır... Bugünkü Halk Fırkası'nın vazifesi kendisine istinad eden hükümeti korumaktan ziyade başladığı müthiş ve kocaman inkılâbı hüsn-ü suretle nihayete erdirmektir. Bunun için de başında çok geniş düşünen, vatani bir akraba-i

³⁸ *Sada-yı Hak*, 24 Teşrinievvel 1340.

³⁹ Ali Fuad Cebesoy, *a.g.e.*, s. 86.

taallukât ve mensubin çiftliğine hiç bir zaman benzetmeyecek ricalin bulunması lâzımdır..."⁴⁰.

Yeni parti söylentilerine bağlı olarak, basında, partilerin gerekliliğinin tartışıldığı yorumlar yer almaya devam ediyordu. M. Turgut imzalı yorumda da, hükümet dışı çevrelerin görüşlerine yer verilerek, milli mücadele döneminde vatanın kurtulmasının tek hedef ve amaç olduğu, dolayısıyla ülkenin yüksek çıkarları söz konusuyken görüş ve fikir ayrılıkları bir tarafa bırakıldığı belirtiliyordu. Ancak şimdi barış zamanı olduğu için, milletin her ferdinin görüşlerini serbestçe söyleyebilmesi gerektiği üzerinde duruluyordu. Hükümet dışı çevrelerin, bu görüş ve fikirler açığa çıktığında, iş başında bulunan hükümet ve onun dayandığı parti daha dikkatli davranacağından, ülkeyi tek bir parti ile yürütmek doğru değildir görüşünde olduklarına, buna karşılık hükümeti oluşturanların ise ülkede bir devrim ve yenileşme devri açılmıştır, bunun devamı ve istikrar için yalnız bir parti yeterlidir görüşünü savunduklarına değiniliyordu. Yorumun devamında; "... Şüphesiz memleketimizde demokrasiye kıymet verince, cumhuriyeti idare tesis edince bunun zaruretlerini kabul eylemek tabiidir. Bu zaruretlerin en sağlam ve en kuvvetlisi ise fırka hayatıdır. Demokratik bir cumhuriyeti bir fırka ile idareye çalışmak kadar garip ve dar bir zihniyet tasavvur edilemez.

Fırkalar teşkilinde bizi endişeye sevk eden sebepler başkadır. Bâlâda sred ve ityân lunan esbap bugün için vârid değilse bile şahsi infiâl ve tesirlerinde tamamiyle zâil olduğunu iddia eyleyecek değiliz... " ifadesine yer veriliyordu. Daha sonra da, çoğunlukla, partilerin kurulmasında şahsi dargınlık ve tesirlerin etkili olduğu vurgulandıktan sonra, şöyle devam ediliyordu: "... Dünyanın diğer umum devletlerindeki fırkaları ise tedkik eylediğimizde, göreceğiz ki onlar, ictimai, siyasi veya iktisadi birer zarurettten doğmuşlardır ve onun içindir ki oralarda filanın fırkası diye bir fırkaya tesadüf edilemez... Bu nev'i fırkalar ise vatan ve millete daima nâfi' olurlar. Bizde memleketimizin ictimai, iktisadi ve siyasi ihtiyaçlarını düşünerek fırka

⁴⁰ Sada-yı Hak, 8 Teşrinievvel 1340.

*teşkiline teşebbüs eylersek buna razı olmamak, muvâfakat eylememek gülünç ve adeta istibdat olur... "*⁴¹.

Bu arada 26 Ekim'de Kâzım Karabekir'in arkasından da 30 Ekim'de Ali Fuad Paşa'nın ordu müfettişliklerinden istifa etmiş olmaları, meclis kulislerinde Halk Fırkası'nın bölüneceğine ve yeni bir partinin kurulacağına kanıt olarak görülmüştü⁴². Refet Bey'de istifasını daha önce geri almıştı. Halbuki gerek Refet Bey gerekse Kâzım Karabekir Paşa, daha önceki açıklamalarında milletvekilliği ve siyasetle ilgili ilginç açıklamalarda bulunmuşlardı.

Halk Fırkası'nın 9 Ağustos 1923'te yapmış olduğu toplantıda, Mustafa Kemal tarafından, Vekiller Heyeti başkanlığına Fethi Bey ve Kâzım Karabekir aday gösterilmiş, bunun üzerine, Karabekir, orduda kalmayı tercih ettiğini belirtmişti⁴³.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Rauf Bey'e yöneltilen eleştirilerin benzeri Refet Paşa'ya da yöneltilmişti. Ali Fuad Paşa'nın aktardığına göre, bu eleştirilere Refet Paşa, iktidarda hiç gözünün olmadığı, eğer barış antlaşması imzalanmış olsaydı İkinci Meclis'e de girmeyeceği yanıtını vermiş, " *Eğer mevkii iktidara çıkmak için yegâne yol olan mebusluktan çekilecek olursam bu efendiler ne söyleyecekler? İşte ben bugün onu yapıyorum. Beni intihab edenler, hareketimi hüsnüniyetime versinler ve beni mâzur görsünler* " diyerek istifa etmişti⁴⁴. Ancak buna ek olarak, son bir işinin de, kendisi hariç, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları dışında iş başında olmayanların iş başına getirilmesine çalışmak olduğunu da söylemeyi unutmamıştı⁴⁵.

⁴¹ Sada-yı Hak, 23 Teşrinievvel 1340.

⁴² Anadolu, 29 Teşrinievvel 1340.

⁴³ Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., s. 11. Ordu ve siyaset konusunda, Cafer Tayyar'ın aktardığına göre, kendisiyle görüşen Ahmet Emin Yalman'a, Karabekir şunları söylüyordu: " ... Çünkü fırkamızın programı ve gayeleri malumdur. Biz, bilumum devlet memurlarının siyasetle meşgul olmamalarını sarahaten ifade ettikten sonra, vazifei mukaddesi, siyaneti vatan ve istiklal olan ordu mensuplarının siyasetle işgalini nasıl isteyebilir ve terviç ederiz? Bizim hakiki talebimiz, firkaların faaliyetleri karşısında, ordu başta olduğu halde, bütün devlet teşkilatı mensuplarının kat' i bitarafılıklarını muhafaza etmelidir. Ancak bu takdirdedir ki, firkaların emniyeti için itimat teessüs edebilir... ". Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, VII/164, (31 Mart 1949), s. 5.

⁴⁴ Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., s. 91.

⁴⁵ A.g.e., s. 91.

7 Ağustos 1923'te Çankaya Köşkü'nde, Vekiller Heyeti'nin kimlerden oluşacağı konulu toplantıda, Ali Fuad Paşa, ülkeyi kurtarmak için, uzmanlığı ve mesleği ne olursa olsun herkesin üzerine düşen görevi yaptığını ancak bundan sonra, uzmanlık, meslek bilgisi ve tecrübeye önem verilmesi gerektiği, kendi yaşında ve durumunda bulunanların Meclis İkinci Başkanlığı yerine orduda görev almalarının yerinde olacağı görüşünü savunmuştu. Mustafa Kemal ise inkılâpların ve olayların işbaşına getirdiği arkadaşların, barış zamanı da orada kalmaları, eğer Ali Fuad Paşa fikrinde ısrarcı olursa bir süre daha İkinci Başkanlıkta kalması teklifinde bulunmuştu. Buna karşılık Ali Fuad Paşa da, geçici bir süre bu görevi sürdüreceğini ancak, orduda yetişmiş bir general için en yüksek makamın ordu müfettişliği olduğunu belirtmişti⁴⁶.

Bu şekilde, Kâzım Karabekir ve Ali Fuad Paşa'nın, daha önce ordu müfettişliğini tercih etmiş olmalarına karşılık bir süre sonra, birbirini izleyen istifaları, Mustafa Kemal'i bir "*Paşalar Komplosu*" ile karşı karşıya olduğu düşüncesine yöneltmişti. Mustafa Kemal, bu durumu, Rauf Bey'in Heyet-i Vekile Başkanlığı'ndan çekilmesinden itibaren, Rauf Bey, Kâzım Karabekir, Ali Fuad Paşa⁴⁷ ve Refet Paşa arasında planlanmış bir tertip olarak yorumlamıştı. Orduyu ele almanın bu planın bir parçası olduğunu düşünen Mustafa Kemal'e göre, bu plan nedeniyle Karabekir 1. Ordu, Ali Fuad Paşa da 2. Ordu Müfettişliklerine gitmişler, hatta 3. Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile Cafer Tayyar Paşa'nın da bu planın bir parçası yapmayı istemişlerdi⁴⁸. Mustafa Kemal'e göre, bu kişiler, bir yıl süresince kendi görüşleri doğrultusunda orduyu kendi lehlerine çevirdikleri kanısına varmışlardı ve bu zaman içinde gerçekleştirilen Cumhuriyet'in ilanı, Halifeliğin kaldırılması gibi devrimler, bu arkadaşları birbirine daha da yaklaştırmıştı. Harekete politika yoluyla geçeceklerdi. Siyasi alandaki ve ordudaki hazırlıklarını yeterli gördüler⁴⁹. Bu durum karşısında

⁴⁶ A.g.e., ss. 9-10.

⁴⁷ Şevket Süreyya, Ali Fuad Paşa'yı ayrılışa iten özel sebeplerin olmadığı, aksine Mustafa Kemal'in çevresindeki bazı kişilerin tertiplerinin bu ayrılışa neden olduğu görüşündedir. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, III. Remzi Kitapevi yay., 11. Baskı, İstanbul, 1992, s. 167, dn: 1.

⁴⁸ *Nutuk*, ss. 567-568.

⁴⁹ A.g.e., s. 568.

Mustafa Kemal de ordu üzerinde kimin etkisi ve hakimiyeti olduğunu anlamak istemiş ve bu çerçevede konunun üzerinde dikkatli ve ciddiyetle durulmuş ve askerlikle mebusluk arasında gidip gelmeleri önlemek için acil tedbirler alınması ihtiyacı hissedilmişti⁵⁰.

Alınan tedbirler doğrultusunda, 30 Ekim'de Mustafa Kemal'in isteği üzerine Fevzi Paşa, milletvekilliğinden istifa etti. Aynı gün siyasi görevleri bulunan ordu ve kolordu komutanlarından da, gönderilen telgrafla aynı şekilde davranmaları istendi. 1. Kolordu komutanı İzzettin Paşa, 2. Kolordu komutanı Ali Hikmet Paşa, 3. Kolordu komutanı Şükrü Naili Paşa ve 5. Kolordu komutanı Fahrettin Paşa bu isteğe uydular. Ancak 3. Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile 7. Kolordu komutanı Cafer Tayyar Paşa, bu isteğin nedenini öğrenmek istediler ve sonuçta görevden alındılar⁵¹. Daha önce de değindiğimiz gibi Refet Bey daha önce istifasını geri almıştı. Mustafa Kemal'e göre Refet Bey'i bu yönde davranmaya iten faktör, Rauf Bey'in telkinleri olmuştu⁵². Aslında gerek istifanın gerekse yeni bir partinin kuruluş süreci daha Eylül ayının ilk haftasında başlamıştı.

İzmir'in kurtuluş yıldönümü nedeniyle düzenlenen törenler dolayısıyla, İzmir'de bir araya gelen Rauf Orbay, Ali Fuad Paşa ve Kâzım Karabekir, aralarında yaptıkları görüşmelerde mektuplarının açıldığı şüphelerinden söz etmişlerdi. Ali Fuad Cebesoy'un aktardığına göre, bu görüşmeler sırasında Rauf Bey'in " *Meclisten ayrılmanıza rağmen sizlerinde meclisin içerisinde kalan bizler gibi, suizan altında kaldığınız anlaşıyor. Cumhurreisinin tarafsız bir hakem vaziyetine geçip geçmeyeceği hakkında bir şey diyemem*⁵³. *Fenaliğin önüne meclisin geçme ihtimali*

⁵⁰ İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Bilgi yay., Ankara, 1987, ss. 191-192.

⁵¹ *Nutuk*, ss. 569-572. *Anadolu*, 2 Teşrinisâni 1340.

⁵² *Nutuk*, s. 567. Nitekim Cafer Tayyar'da, Refet Paşa'nın istifasını, Rauf Bey'le görüşükten sonra geri aldığını söyler. Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., *Millet*, VIII/198, (24 Kasım 1949), s. 14.

⁵³ Mustafa Kemal'in konumu, doğrudan ve direk olarak, O'nun hedef alınmasını imkansızlaştırıyordu. Bu durum karşısında bu grubun başarılı olabilmesinin tek şartı, Mustafa Kemal'in bir muhalefet partisinin varlığını kabul etmesi ve Cumhurbaşkanı olarak partilerüstü kalmasıydı. Nitekim, Rauf Bey ve çevresine yakınlığıyla tanınan İstanbul basını, bu durumu defalarca gündemde tutmuştu. Cumhurbaşkanı ile iktidar partisi aralarındaki bağların kopması, yeni

*vardır. "*⁵⁴ *sözlerine karşılık, Kâzım Karabekir'in, " Şüpheli altında ordu müfettişliğinde çalışmayı çok güç görüyorum. Bütün arkadaşlar mecliste toplanırsa, kısmen olsun, yapılan fenalıkların önüne geçilebilir "*⁵⁵ önerisi Rauf Bey tarafından da desteklenmişti. Bu düşünceler, İzmir dönüşü, hava değişimi nedeniyle İstanbul'a giden Ali Fuad Paşa'nın da katılımıyla, Rauf Bey'in Şişli'deki evinde süren toplantılarda bir dizi karara dönüştürüldü. Bu kararlar, şüpheli altında ordu müfettişliğinde kalınmayacağı, herhangi bir düşünce ile milletvekilliğinden istifa etmenin doğru olmayacağı, cumhuriyetin bir kişi ya da zümre yönetimine alet olmaması için elden gelen çalışmanın yapılması ve mecliste toplanarak, ülkenin çıkarı için çalışmak şeklinde formüle edilmiş, bu arada, Dr. Adnan Adıvar'ın murahhaslığı bırakıp, milletvekilliğini tercih etmesinin memnurlukla karşılandığı belirtilerek, eski İzmir Valisi Rahmi Bey ve İstanbul milletvekili İsmail Canpolat'ın da görüşlerinin alınması kararlaştırılmıştı⁵⁶.

Basında da Refet Paşa'nın istifasını geri almış olması, Kâzım Karabekir'in askerlikten istifa etmiş olması, Büyük Millet Meclisi'nde önemli bir takım gelişmelerin işareti olarak görülmeye devam ediyordu. Bu haberlerde, mecliste hükümete karşı oluşan iki gruptan söz edilerek, bunlardan birinin, hükümetin politikalarından memnun olmayan, meclis açılmadan önce seçim bölgelerinde duydukları şikayetleri dile getirecek grup, diğerinin de, hükümetin ve Halk Fırkası'nın bugünkü gidişine karşı olanların oluşturduğu grup olduğu belirtiliyordu. Bu ikinci grubu oluşturanların, hükümet ve Halk Fırkası'na karşı muhalefetlerini doğuran sebeplerin açık olarak anlaşılamadığını, ancak yeni bir partinin doğması için çalışanların, diğer grubun yani

parti açısından son derece önemliydi. Hicret Hürkan, " Vakitsiz Doğan Çocuk: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ", *Kemalist Ülkü*, XXII/251, (Eylül 1989), s. 6. Buna bağlı olarak Rauf Orbay liderliğindeki bu grup, bu düşüncelerle, Cumhuriyet' in ilanını, Mustafa Kemal' in iktidar tekelenin daha da güçlenmesi olarak değerlendirdiler. Erik J. Zürcher, " 1924' teki Çok Partili Demokrasi ", *Tarih ve Toplum*, IX/ 49, (Ocak 1988), s. 16.

⁵⁴ Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., s. 95.

⁵⁵ A.g.e., s. 95.

⁵⁶ A.g.e., s. 97.

hükümetin politikalarından hoşnut olmayanların ruh durumundan yararlanmak isteyenlerinden söz ediliyordu⁵⁷.

Kasım ayının ilk günlerinden itibaren Halk Fırkası'nın ikiye ayrıldığı, muhalif grubun Karabekir Paşa'nın etrafında toplandığı ve Rauf Orbay, Refet Paşa, İsmail Canpolat, Adnan Adıvar'ın da bu gruba dahil olduğu kesin bir dille ifade ediliyordu⁵⁸. Ancak bu aşamada, bu kişilerin partiden ayrılmaya kesin olarak karar vermedikleri anlaşıyor ki, Kâzım Karabekir grubu olarak adlandırılan bu grup Halk Fırkası başkanlığına Rauf Bey'i, diğerlerinin ise Fethi Bey ile İsmet Paşa'yı aday göstereceklerine yönelik tahminler basına yansıyor⁵⁹. Kaldı ki, Halk Fırkası'nın ikiye ayrılmasının, Birinci Meclis dönemindeki gibi Birinci ve İkinci Grup düzeninde bir bölünme mi yoksa yeni bir parti şeklinde mi olacağı, bu tarihlerde kesin olarak kestirilememekle beraber, İsmail Hakkı imzalı "*Temiz Muhalefet*" başlıklı bu haber yorumun devamında, tek bir partiye dayalı parlamentonun dünyanın hiç bir yerinde olmadığı belirtildikten sonra, parti denilince, İttihad ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf deneyiminde olduğu gibi şüpheleri akla getirdiği, bununla birlikte bugün Büyük Millet Meclisi'ndeki muhalefetin farklı olduğunun üzerinde duruluyordu. Şahsi sisteme karşı olarak bir araya gelmiş olan bu grubun oluşturacağı yeni partinin programının ve amacının henüz tam olarak bilinmemesine karşılık, partinin başında bulunacak Rauf Bey, Kâzım Karabekir, Refet Bey, Cevad Paşa, Ali Fuad Paşa, Adnan Bey ve İsmail Canpolat'ın parlak geçmişlerinin ve kişiliklerinin bir fikir verdiği, asla Hürriyet ve İtilafçılık ve vatan hainliğiyle suçlanamayacakları, yeni partinin ülkeye hizmet edeceğinden emin olunduğu vurgulanıyordu⁶⁰. Bu gelişmeler üzerine Halk Fırkası'nda tasfiyelerin olacağı beklentileri ortaya çıkmış, meclisteki muhaliflerin sayısı da 75

⁵⁷ Anadolu, 31 Teşrinievvel 1340.

⁵⁸ Ahenk, 2 Teşrinisâni 1340.

⁵⁹ Ahenk, 2 Teşrinisâni 1340.

⁶⁰ Sada-yı Hak, 3 Teşrinisâni 1340.

olarak verilmişti⁶¹. Ancak muhalif milletvekilleri bugünlerde de durumlarını belirginleştirecek davranışlardan kaçınarak, sessizliklerini koruyorlardı⁶².

Yukarıda muhalif grupta adı geçen kişileri bir araya getiren ortak nokta ne olabilirdi? Bu sorunun yanıtı, Samet Ağaoğlu tarafından, " *Atatürk ve çevresinin iktidarına en azından yumuşaklık getirmek...* " olarak verilmektedir. Ağaoğlu, bu kişileri, aralarında sosyal ve ekonomik alanda görüş birliği olmamasına karşın, ayrılığa iten nedenleri Atatürk'ün ve çevresinin tutumuna bağlamaktadır⁶³.

Meclis'teki bu gelişmelere karşın, gelecekte ne olacağıyla ilgili belirsizlik devam etmekle beraber, parlamento hayatı ve partilerin tartışıldığı haber yorumlar basında yer almaya devam ediyordu. Bunların birinde, mecliste, muhalefet etme arzusuna rağmen tam ve açık olarak bir muhalif grubun var olmadığı, benzer bir durumun, Birinci Meclis döneminde de yaşandığı, o zaman da bir grup oluşumuna uygun akımların bulunduğu ancak, bunun yararlı bir taban oluşturamadığına değiniliyordu. Ülke için düşündürücü ve endişe verici asıl gelişmenin bu belirsizlik ve karışıklığın olduğuna dikkat çekiliyordu. Bu tür akımların açık ve güçlü olmasının, yeni oluşumların toplum yararına olduğunun en önemli kanıtı olduğu söylendikten sonra şöyle devam ediliyordu: " ... *Her ne kadar matbuatın bir kısmı bu hareketlerde müstakbel bir fırkanın vücudunu görerek bu cereyana kuvvet vermek istiyorlar ve buna sebep olarak da parlamento hayatının mütevâzin olması fırka hayatının inkişâf etmiş bulunmasına vâ-beste bulunduğunu ileri sürüyorlarsa da bu gibi nazar-ı fikir ve mütalaalar her halde mahiyeti henüz malum olmayan müteferrik kuvvetlere ictimai bir kudret vermeye uğraşmak için bir sebep olamaz. Bugünkü ictimai vaziyetimizi Avrupa' nın milletleri ile mukayese etmek ve bu mukayeseden neticeler ve hükümler çıkararak bize tatbik etmek her halde doğru bir hareket değildir...* " ⁶⁴. Bu arada, sayıları 75 olarak verilen muhaliflerin, sosyal düşünce ve durumları

⁶¹ Ahenk, 3 Teşrinisâni 1340.

⁶² Sada-yı Hak, 5 Teşrinisâni 1340.

⁶³ Samet Ağaoğlu, a.g.e., ss. 24-25.

⁶⁴ Anadolu, 5 Teşrinisâni 1340.

incelenecek olursa, bunların homojen bir birlik oluşturmamaya çalışmaları da vurgulanıyordu⁶⁵.

Aynı haberde, daha önce basında yer alan yazılara değinilerek, meclisteki muhalifleri 3 gruba ayırmanın mümkün olduğu ve bunlar, Halk Fırkası'nın esasına değil de, bazı uygulamalarından memnun olmayanlar, Halk Fırkası'nın esasına muhalif olanlar ve muhafazakarlar olarak kabul ediliyor, bunlardan sadece muhafazakarların kesin olarak belirgin olduğu ifade ediliyordu. Ayrıca, şahısların arzularının ön plana çıkmadığı sürece, toplumun kendisi için yararlı oluşumları, kendiliğinden çıkaracağına değiniliyordu⁶⁶.

Anlaşılan o ki, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kuracak olanlar, zaferin kazanılmasının getirdiği ortamdan ve kamuoyundaki popülerliklerinden yararlanmayı, bu anlamda da yeni bir parti kurduklarında geniş bir taraftar kitlesinin desteğinin arkalarında olduğunu düşünmüşlerdi⁶⁷. Bu düşüncelerle, Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti ile ilgili tartışmalar, yeni bir partinin kuruluşu için gerekli ortamı ve fırsatı vermişti.

B- HAZIRLIK AŞAMASI VE PARTİNİN KURULUŞU

1- Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti ve Artan Gerilim

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu öncesi, kamuoyunda bir süredir tartışılan ve beklenen Halk Fırkası'ndaki bölünmeyi netleştiren gelişmelerin son halkası, Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti hakkında verilen gensoru ile ilgili görüşmeleridir. Gensoruya konu olan söz konusu vekalet çerçevesinde yaşanan

⁶⁵ Anadolu, 5 Teşrinisâni 1340.

⁶⁶ Anadolu, 5 Teşrinisâni 1340.

⁶⁷ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, sayı: 162, (17 Mart 1949), s. 5.

tartışmalar ve devamındaki gelişmeler, muhalefet partisinin kurulması için gerekli fırsatı ve ortamı yaratmıştı⁶⁸. Tunçay ise, Nisan 1924'te İçişleri Bakanı Ferit (Tek) Bey'in istifaya zorlanması, muhalefetin oluşumunda ilk adım olduğu görüşündedir⁶⁹.

19 Ekim 1924'de Menteşe mebusu Esat Efendi'nin, Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti ile ilgili bir soru önergesi vermesiyle, mecliste siyasi gerginlik de başladı⁷⁰. Ancak, dönemin Mübadele Vekili Refet (Canitez) Bey'in, soru önergesine verdiği yanıtlar, önergeyi verenlerce tatmin edici bulunmadı⁷¹ ve soru önergesi 27 Ekim'de gensoruya dönüştürüldü⁷². Gensoru görüşmeleri, hükümetin ve diğer bakanlıkların iç ve dış siyasetinin de eleştirilmesini kapsayınca⁷³, 5 Kasım'da Başbakan İsmet İnönü tarafından, hükümetin bütününe yönelik olarak kabul edildi⁷⁴. Mustafa Kemal'e göre, gensoru, hükümete karşı düzenlenmiş bir oyundu ve İsmet Paşa, gensoruyu, bütün hükümeti kapsayacak şekilde kabul edince, oyun hazırlığında olanların, oyunlarını uygulamasını çabuklaştırmıştı⁷⁵.

Görüşmeler sonucunda yapılan güven oylamasında, mecliste hazır bulunanların sayısı 176 olmasına karşılık, Bakanlar Kurulu'nun oy kulanmaması nedeniyle, 168 üye oylamaya katılmış, 19 red ve 1 çekimser oya karşılık, hükümet 148 oyla güvenoyu almıştı⁷⁶.

⁶⁸ Ali Fuad Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, C. II, İstanbul, 1960, s. 109.

⁶⁹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması. 1923- 1931.*, Cem yay., 3. Baskı, İstanbul, 1992, s. 97.

⁷⁰ Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1995, s. 160.

⁷¹ A.g.e., s. 160.

⁷² Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi. TBMM- II. Dönem. 1923-1927*, C.II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yay., Ankara, 1994, s. 365.

⁷³ Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti hakkında verilen gensoruyla ilgili görüşmelerde, genel olarak hükümete yöneltilen eleştiriler, İsmet Paşa kabinesinin tümüne muhalif grubun girişimleri sonucu, hükümetin bu arada İsmet Paşa'nın görevden çekilmesine yönelik bir hal almaya başlamıştı. *Anadolu*, 30 Teşrinievvel 1340.

⁷⁴ İsmet İnönü, a.g.e., s. 195.

⁷⁵ *Nutuk*, s. 574. Bu arada gensoruyla ilgili olarak, " ... Hükümeti düşürmekten çok, rejimi hedef alan ve Cumhuriyete kasdetme amacına yönelmiştir " yorumunun yapılması ilginçtir. Kâzım Öztürk, a.g.e., s. 373.

⁷⁶ *Anadolu*, 10 Teşrinisâni 1340., Kâzım Öztürk, a.g.e., s. 372.

Gensoru oylamasında red oyu verenler şunlardı: Feridun Fikri (Dersim), İhsan Bey (Ergani), Arif Bey (Eskişehir), Zeki Bey (Gümüşhane), Sabit Bey (Erzincan), Halit Bey (Erzurum), Raif Bey (Erzurum), Rüştü Paşa (Erzurum), Ziyaeddin Efendi (Erzurum), Adnan Adivar (İstanbul), İsmail Canpolat (İstanbul), Refet Paşa (İstanbul), Ahmet Şükrü Bey (İzmit), Halit Bey (Kastamonu), Necip Bey (Mardin), Faik Bey (Ordu), Abidin Bey (Saruhan), Halis Turgut (Sivas), Bekir Sami Bey (Tokat)⁷⁷.

2- Gensoru Oylamasından Sonraki Gelişmeler ve İstifalar

Böylece, bir süredir kamuoyunda tartışılan ve beklenen Halk Fırkası'ndaki bölünme gerçekleşti ve gensoru oylamasında muhalif 19 oyun sahibi, Cumhuriyet tarihinin ilk teşkilatlı muhalefet partisini kurdular. Mustafa Kemal'e göre de, sözü geçen gensoru normal değildi. Komplonun bir parçasıydı ki, bu oylamadan sonra, muhalifler açığa çıkmak zorunda kalmışlar ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardı⁷⁸.

Cumhuriyet Halk Fırkası'ndaki beklenen bu bölünmeyle ilgili basında da yorumların yapılmasına devam ediliyordu. İsmail Hakkı, bu yorumların birinde, Cumhuriyet Halk Fırkası'nda süren karışıklıkların durulmasının beklenmediğini, bölünmenin nihayet gerçekleştiğini ve temiz bir muhalefetin ülke için hayırlı olacağını belirttikten sonra şöyle diyordu: " ... *Bugün çok teessüfle kaydetmek mecburiyetindeyiz ki mecliste cereyan eden son müzakerat ve hadise-i iftirâk bizde ictihadata hürmet etmenin ne demek olduğunu anlaşılmadığını isbat eylemiştir.*

⁷⁷ Kâzım Öztürk, a.g.e., s. 373, Ahenk, 10 Teşrinisâni 1340.

⁷⁸ Nutuk, s. 591.

Düne kadar omuz omuza çalışan insanlara bugün münekkâd vaziyetine geçince hain-i vatan sıfatı verilmekten çekinilmiyor. Meclisin son şiddetli ve buhranlı müzakeratına bir göz gezdirirsek bu hakikati tamamen orada görebiliriz.

Daire-i intihabiyelerini dolaşan mesbusların hemen yüzde sekseni idare makinesinin bozukluğunu görmüşler, gazetelere makaleler yazmışlar, beyanat vermişlerdi. Bilâ istisna bütün Türkiye halkı meclisinin küşadını, işlerin düzelmesini sabırsızlıkla bekliyorlardı.

Meclis açıldı. Fırtına koptu. Lakin mevki-i iktidarda bulunanlar sandalyenin tehlikeye düşmekte olduklarını görüp, hissedince hemen parlamento manevralarına geçtiler, münekkâdların üzerine çirkâb fırlatmaya başladılar... Ve en kuvvetli silah olarak da münekkâdlara mürtecilik isnad eylediler... Mesailerinin müsbet bir netice vermediğini görenler muntazam bir programla ayrı bir fırka teşekkül eylemek ıztırasında kaldılar... Efendiler ayıptır ve günahıdır. Rauf Bey'in o meş'um mütarekeyi imza eylediği dakikaları bir göz ömine getirelim. O zaman Rauf Bey'in o mütareke ile memleketi kurtardığı kanaati hüküm sürüyordu. Fakat düşmanlar acimizden, zaafımızdan, inhilalimizden istifade ederek mütareke mevaddine sadık kalmamışlar ise bundan mesul Rauf Bey midir?.. "79.

Muhalif gruptan ismi verilmeyen bir milletvekili verdiği beyanatta, diğer ülkelerde olduğu gibi, eğer partileri serbest bırakırlar ve hükümetin bir baskısı olmazsa, ileriki tarihlerde sayılarının daha da artacağı düşüncesinde olduğunu söyleyerek, şimdilik elli kişilik bir güce ulaşabileceklerini⁸⁰ belirtmiş ancak, beklentilerin aksine hiç bir zaman istifa seli yaşanmamıştı. Nitekim yukarıda daha önce söz ettiğimiz gibi sayıları yetmiş olarak ifade edilen muhaliflerden şimdi de kırk kadarının bu gruptan koptuğu böylelikle muhalif grubun sayılarının otuza düştüğü ve bunların da Halk Fırkası'ndan ayrılarak yeni bir parti kurmaya hazırlandıklarından söz

⁷⁹ Sada-yı Hak, 13 Teşrinisâni 1340.

⁸⁰ Sada-yı Hak, 9 Teşrinisâni 1340.

ediliyordu⁸¹. Bir başka gazetede ise kurulacak olan yeni partinin elli milletvekillinden oluşacağı haberine yer verilmiş, bu arada yeni partiden " *Cumhuriyet Fırkası* " olarak söz edilmişti⁸².

Bu gelişmeler üzerine Halk Fırkası içinde bir takım önlemlerin alınması gündeme geldi. Parti içinde ortaya çıkan fikir ayrılıklarıyla ve partinin bu dağınık görüntüsüyle devlet işlerinin, inkılapların yürütülmesinin mümkün olamayacağı gerekçesine dayalı olarak, birlikte çalışılamayacağı belli olan kişilerin, sayılarına bakılmaksızın partiden ihraç edilmesi görüşü ortaya çıktı⁸³ ki Halk Fırkası'nın, İsmet Paşa başkanlığında genel kurulunu toplayacağı ve bu toplantıda partiden ihraç edilecek milletvekillerinin belirlenip, isimlerinin açıklanacağı haberleri basında da yer almıştı⁸⁴. Fakat tasfiye süreci başlamadan önce, partiden ayrılmayı düşünen milletvekilleri kendiliğinden istifa etmeye başlamışlar, bu da Halk Fırkası'nda memnuniyet yaratmıştı. Nitekim, Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri ve Tekfurdağı mebusu Cemil Bey'in belirttiğine göre, bu milletvekilleri üye olmalarına rağmen partiyi içten yıpratıyorlardı ve bu durum, partinin gerçek üyeleri için kabul edilemezdi, tasfiye şarttı. Ancak tasfiyeye gerek kalmadan, kendiliğinden istifa etmeye başlamış olmaları memnuniyet yaratmış, böylelikle Cumhuriyet Halk Fırkası daha homojen bir yapıya bürünmüştü⁸⁵.

Artık yeni bir partinin kurulması gerçekleşmek üzereydi. İlk aşamada Rauf Orbay ve on arkadaşı 10 Kasım'da Halk Fırkası'ndan istifa ettiler⁸⁶. Rauf Bey dışında istifa eden on kişi, İstanbul mebusları Adnan Adıvar, Refet Bele ve İsmail Canpolat,

⁸¹ *Sada-yı Hak*, 9 Teşrinisâni 1340.

⁸² *Ahenk*, 11 Teşrinisâni 1340.

⁸³ İsmet İnönü, *a.g.e.*, s. 196.

⁸⁴ *Ahenk*, 11 Teşrinisâni 1340.

⁸⁵ *Sada-yı Hak*, 11 Teşrinisâni 1340.

⁸⁶ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet.1919-1926*. Dilmen yay., İstanbul, 1984, s. 80. Basında istifa edenler aşağıdaki gibi verilmişti: Erzurum mebusları Reşid Paşa, Halid Raif Bey ve Ziya Bey, Erzincan mebusu Sabit Bey, İstanbul mebusları Adnan Bey, Refet Paşa, İsmail Canpolat ve Rauf Bey, Mardin mebusu Necip Bey, Saruhan mebusu Abidin Bey, Sivas mebusu Halis Turgut Bey, Ergani mebusu İhsan Bey, Kastamonu mebusu Halit Bey, İzmit mebusu Ahmet Şükrü Bey, Ordu mebusu Faik Bey, Eskişehir mebusu Arif Bey ve Dersim mebusu Feridun Fikri Bey.

Dersim mebusu Feridun Fikri, Erzurum mebusları Halit Bey , Rüştü Paşa ve Ziyaeddin Efendi, Sivas mebusu Halis Turgut, Ordu mebusu Faik Bey ve Erzincan mebusu Sabit Bey'den oluşuyordu⁸⁷. Ancak beklenenin ve korkulanın tersine büyük kitle istifaları yerine tek tek veya küçük gruplar halinde istifalar gerçekleşti.

Hükümetin güvenoyu alması ve Rauf Bey ile on arkadaşının istifalarıyla ilgili olarak, Halk Fırkası Genel Kurulu'nda, Dahiliye Vekili ve Kütahya mebusu Receb Bey şunları söylemişti: " ... *Telakki-i acizaneme göre bu iftirak isabet-i kamileyi haizdir. Bendeniz bu iftirakin neticesinde ilk samimi temenni olarak fırka vahdeti içerisinde ayrılmasını fakat meclis camiası içerisinde bir uzv mevkiini muhafaza etmekte bulunmuş olan bu arkadaşlarla yeni aldıkları vaziyette memleket nâfih' olmalarını samimi ve temiz hissiyatımla kaydediyorum. Yalnız bu iftirakin netice-i müsbetesini ifade eden istifanameleri dinlediğim zaman ehemmiyetle nazar-ı dikkatimi celbeden bir kaç nokta vardır...*

Bizden şu veya bu sebeple ayrılmış olan arkadaşların cumhuriyeti teyid ve takviye etmek tarzındaki arzuları çok güzeldir... bu ifadelere göre ayrılan bu arkadaşlarımız cumhuriyet tahtında bizimle muhafaza-i vahdet ediyorlar ve bu şahsen benim için ve arkadaşlarım için memnuniyetle telakkiye şayandır. Fakat bu mana haricinin ve zahirinin bizden ayrılanlar bizim asıl zümrede cumhuriyetin manasında ve hakikatinde herhangi bir ihmal olduğu hakkında ufak ve dikkatle bakıldığı vakit sarih bir imada bulunuyorlar. Bu mevcudiyet Halk Fırkası mevcudiyeti bu küçük itâbın taht-ı tesirinde ve sakit vaziyette hiç bir dakika bulunamaz. Bu itâb ve imayı hiç bir vakit kabul edemez. Halk Fırkası' nda şu veya bu nokta-i nazarla ayrılmış ve fakat cumhuriyete merbutiyyet esasını muhafaza etmiş ve edeceğini söyleyen zevat tabii bademâ meclisteki hareketinde tamamiyle serbesttir...

Muhterem arkadaşlarım derhatır ediyorlar ki, ayrılan rüfeka arasında bazı zevat hakimiyet-i milliye telakkisi ile cumhuriyet telakkisi arasında kendileriyle,

Ahenk, 11 Teşrinisânî 1340.

⁸⁷ Rauf Orbay' ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz, IV/45, (3 Ocak 1963), s. 177.

kendilerinin düne kadar mensub oldukları fırka ekseriyeti arasında bir fark ve tefavüt nazar bulunduğunu zaman zaman ifade etmişlerdir... Halk Fırkası cumhuriyeti yalnız hakimiyet-i milliye mana-i hakikisinden uzak mücerred bir nokta-i mana olarak kabul etmemiştir. Bizim kabul ettiğimiz, bizim üzerinde yürüdüğümüz ve bundan sonra her suretle muhafaza-i mevcudiyeti hayatımızla müdafa edeceğimiz cumhuriyet mefhumunun manasında ruh aslı hakimiyet-i milliye manası mündemic olmayan bir cumhuriyet nazariyesinin kabil-i tasavvur olduğunu kabul etmek ne büyük hatadır. Halk Fırkası hakimiyet-i milliye davasıyla beraber Türkiye' de doğmuştur... Binaenaleyh Halk Fırkası evvela hakimiyet-i milliye fırkasıdır. Bununla beraber evvela ve evvela cumhuriyet fırkasıdır... Arkadaşlarımızdan ayrılmış olanlar bizden ayrılırken hakimiyet-i milliye hususunda vefasızlık gösteren cumhuriyet mefhumunda sarahatsizliklerle malul olan ve mevcudiyetinden ayrılıyorz ifadesiyle vazih bir vaziyeti bize göstermek istiyorlarsa bu hakikati en büyük katiyetle ifade ederiz ki en vâsi mikyasta hakimiyet-i milliyeciiz, cumhuriyetçiiz ve kuvvetini milletten alarak arızasız işleyen bir devlet teşkilatı taraftarıyız ve bizden ayrılanların bize nisbetle daha çok hakimiyet-i milliyeci daha çok cumhuriyetçi oldukları hakkındaki iddiaları en büyük istihlak ile ve en büyük kıskançla reddederiz... "88

Rauf Bey ve on arkadaşının istifasından sonra, 12 Kasım'da Trabzon mebusu Muhtar Bey'in⁸⁹, Erzurum mebusu Raif Efendi'nin ve Tokat mebusu Bekir Sami Bey'in istifa haberi geldi⁹⁰. Bunu, 15 Kasım'da Eskişehir mebusu Arif, Erzurum mebusu Münir Hüsrev, Afyonkarahisar mebusu Hoca Kamil, İzmit mebusu Ahmet Şükrü ve

⁸⁸ Sada-yı Hak, 12 Teşrinisâni 1340.

⁸⁹ Trabzon merkez bölgesi mühtehib-i sânilerinden 17 kişi, Cumhuriyet Halk Fırkası başkanlığına gönderdikleri telgrafla, daha önce bu partinin adayı oldukları için Trabzon mebusları Ahmet Muhtar ile Rahmi Beyler'e oy verdiklerini, istifalarından sonra kendilerini temsil edemeyeceklerini dolayısıyla milletvekilliğinden istifa etmeleri gerektiğini bildirerek, bu milletvekillerini protesto etmişlerdi. Anadolu, 7 Kanunuevvel 1340. Bu haberin aksine Ahmet Muhtar Bey'le Rahmi Bey'in istifalarının, Trabzon ve çevresinde coşkuyla karşılandığı, birçok müntehib-i sâni ile seçmenin sözü edilen milletvekillerine istifalarından dolayı kutlama telgrafları gönderdikleri de ileri sürülmektedir. Veysel Usta, " Trabzon'da Terakkiperver Fırka'nın Kuruluşu ", Tarih ve Toplum, XXI/126, (Haziran 1994), s. 27.

⁹⁰ Anadolu, 14 Teşrinisâni 1340. Ahenk, 14 Teşrinisâni 1340.

Mersin mebusu Besim ile Ergani mebusu İhsan Beyler'in istifaları izledi⁹¹. Ali Fuad Cebesoy ile Hazım Bey ise 14 Kasım' da Halk Fırkası'ndan istifa etmişlerdi⁹². Bu istifalarla birlikte şimdiye kadar Halk Fırkası'ndan ayrılanların sayısı 22'ye yükselmiş, ayrıca 30 istifanın daha beklenmekte olduğu ileri sürülmüştü⁹³. Bundan sonraki süreçte, ileri sürüldüğü gibi, o ana kadarki istifalara ek olarak beklenen otuz istifa gerçekleşmemiş, ancak ufak tefek sayılarla bir süre daha devam etmişti. Nitekim, İzmit mebusu Mustafa Bey' in 18 Kasım'daki istifası⁹⁴, 19 Kasım'da Sivas mebusu Rahmi Bey ile Kars mebusu Ömer Bey⁹⁵, 24 Kasım'da Mardin mebusları Necip ve Abdülğani, Sivas mebusu Ömer Şevki, Ertuğrul mebusu Halil, Bursa mebusları Osman Nuri ve Necati Beyler'in istifaları gelmişti⁹⁶.

Daha önce ordu müfettişliği görevini devretmediği için meclis oturumlarına katılamayan Kâzım Karabekir ise görevini Ali Said Paşa'ya devretmiş ve 25 Kasım'da Halk Fırkası'ndan istifa etmiş⁹⁷, iki gün sonra da Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Bey istifasını açıklamıştı⁹⁸. 1 Aralık'da Bursa mebusu Necati Bey istifa etti⁹⁹. Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan istifa süreci, daha önce herhangi bir partiyle ilgili bir düşüncesinin olmadığını, ülke çıkarı neyi gerektiriyorsa öyle davranacağını¹⁰⁰ açıklayan ve istifa dilekçesinde bir neden göstermeyen, Edirne mebusu Cafer Tayyar Eğilmez'in 7 Aralık'daki¹⁰¹ ayrılışıyla sona erdi¹⁰². Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, istifa süreci içinde Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan ayrılan bir kısmı, kuruluşu 17 Kasım'da resmileşen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılmamışlardır ki nitekim, Adnan

⁹¹ Anadolu, 16 Teşrinisâni 1340.

⁹² Anadolu, 16 Teşrinisâni 1340.

⁹³ Ahenk, 18 Teşrinisâni 1340.

⁹⁴ Anadolu, 19 Teşrinisâni 1340.

⁹⁵ Anadolu, 20 Teşrinisâni 1340.

⁹⁶ Ahenk, 25 Teşrinisâni 1340. Şevket Süreyya, 22 Kasım'a kadar Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na 28 milletvekilinin katıldığını belirtir. Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 211, dn: 1.

⁹⁷ Anadolu, 26 Teşrinisâni 1340.

⁹⁸ Anadolu, 28 Teşrinisâni 1340.

⁹⁹ Anadolu, 2 Kanunuevvel 1340.

¹⁰⁰ Nevin Yurtsever Ateş, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Sarmal yay., İstanbul, 1994, s. 115.

¹⁰¹ Türk İli, 8 Kanunuevvel 1340.

Adıvar, askerlikle milletvekilliğinin ayrılması ve Rüştü Paşa'nın bu konudaki görüşleri nedeniyle basına verdiği demeçte, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın topu topu 30 kişiden ibaret olduğunu belirtmişti¹⁰³. Ali Fuad Paşa ise, yeni partinin kuruluşundan sonra, meclisten seksen milletvekilinin kendilerine katılmak istediğini ancak 38 kişi ile yetindiklerini ifade etmişti¹⁰⁴.

Daha önce istifa etmiş olan Hazım, Ziyaeddin ve Raif Beyler, yeni partiye girmeyip, bağımsız çalışacaklarını açıklamışlar, buna karşılık, yeni parti kurucuları da, yenilik karşıtı olmadıklarını kanıtlamak için bu kişilerin partiye alınmayacaklarını bildirmişlerdi¹⁰⁵. Zaten Erzurum mebusu Raif Efendi, Cumhuriyet Halk Fırkası'na verdiği istifa dilekçesinde "*muhafaza-i mukaddesat*" için ayrıldığını ifade etmişti¹⁰⁶. Bu arada isimleri belirtilmeyen, yeni parti üyelerinden iki kişi parti içinde hocaların partiye alınmasını destekleyecek olanların çıkması durumunda, yeni partiden de ayrılıp başka bir parti kuracaklarını açıklamışlardı¹⁰⁷.

Bu günlerde meclis içinde, kurulmasının umulduğu dört partiden söz ediliyordu. Bunlar, sadece hocalardan oluşacak klerikal parti, Karesi mebusu Vehbi Bey ile Gümüşhane mebusu Zeki Bey etrafında oluşacak Muhafazakâran, ılımlı Terakkiperveran ve Radikal Cumhuriyetperver Halk Fırkası idi¹⁰⁸. Diğer taraftan 27 Kasım'da istifa etmiş olan Eskişehir mebusu Azmi Bey'in de, o günlerde yeni kurulmuş olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na üye olmayıp, bağımsızlar grubunu kuracağı ve bu grubun hocalardan oluşacağı da söyleniyordu¹⁰⁹.

¹⁰² Erik J. Zürcher, a.g.e., s. 74.

¹⁰³ Sada-yı Hak, 30 Kanunuevvel 1340.

¹⁰⁴ Ali Fuad Cebesoy, " Cumhuriyet Devrinde İlk Muhalefet Partisini Ben Kurdum ", Hayat Tarih Mecmuası, I/1, (1 Şubat 1965), s. 89.

¹⁰⁵ Ahenk, 16 Teşrinisâni 1340.

¹⁰⁶ Anadolu, 16 Teşrinisâni 1340. Ancak bu açıklamalara rağmen, bir süre sonra kurulacak olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri içinde Raif Efendi'yi de görmekteyiz. Erik J. Zürcher, a.g.e., s.76.

¹⁰⁷ Sada-yı Hak, 16 Teşrinisâni 1340.

¹⁰⁸ Sada-yı Hak, 16 Teşrinisâni 1340.

¹⁰⁹ Anadolu, 2 Kanunuevvel 1340.

Yukarıda değindiğimiz istifalara gerekçe olarak, Cumhuriyet Halk Fırkası ileri gelenlerinin ve hükümetin tekel yanlısı tutumu, dolayısıyla da hükümete karşı bir kontrol mekanizmasının oluşturulamadığı gösteriliyordu¹¹⁰ ki konuyla ilgili olarak Rauf Orbay, İsmail Canpolat ve Şükrü Bey de Halk Fırkası'nın bölünmesinin kaçınılmaz olduğunu, hakimiyetin ne bir şahısta ne de hükümette kalamayacağını, tek hakimin millet meclisi olması gerektiğini açıklamışlardı¹¹¹. Ancak Rauf, Şükrü (İzmit) ve İsmail Canpolat Beyler'in bu sözleri Sada-yı Hak'da " *Hakimiyet, ne mecliste, ne de bir kişide kalmaz. Bu vatanı yalnız millet hakim kalacaktır. Halk Fırkası' nın inkısamı muhakkak idi. Çünkü bu fırkada mevcut bazı kimselerle beraber kalamazdık...* "¹¹² şeklinde yer almıştı.

3- Yeni Partinin Kuruluşu ve İsim Tartışmaları

İstifalarla ilgili gelişmeler yaşanırken diğer taraftan da yeni partinin kuruluşuna yönelik hazırlıklar da, Erzincan mebusu Sabit Bey ve Rauf Bey'in evinde yapılan toplantılarla devam ediyor, partinin programı, tüzüğü ve ismi belirlenmeye çalışılıyordu¹¹³. Bu günlerde basına yansıdığı kadarıyla, yeni parti programının Cumhuriyet Halk Fırkası programıyla aynı olduğu ancak veto ve fesih yetkisinin cumhurbaşkanlığı makamına verilmesine karşı çıkıldığı, seçimlerin bir dereceli olmasına ve belediye başkanlarının halk tarafından seçilmesine taraftar olunduğu belirtiliyor¹¹⁴, yeni partiye üye ismi açıklanmayan birine göre de parti beyannamesinin bir hafta içinde hükümete verileceği ileri sürülüyordu¹¹⁵. Ancak, Rauf Bey'in sıtma hastalığının ağırlaşmış olması, kuruluş hazırlıklarının durgunlaşmasına yol açmıştı¹¹⁶.

¹¹⁰ Ahenk, 12 Teşrinisâni 1340.

¹¹¹ Ahenk, 12 Teşrinisâni 1340.

¹¹² Sada-yı Hak, 11 Teşrinisâni 1340.

¹¹³ Sada-yı Hak, 11 Teşrinisâni 1340., 12 Teşrinisâni 1340., 13 Teşrinisâni 1340.

¹¹⁴ Sada-yı Hak, 9 Teşrinisâni 1340., Ahenk, 11 Teşrinisâni 1340.

¹¹⁵ Sada-yı Hak, 14 Teşrinisâni 1340.

¹¹⁶ Sada-yı Hak, 13 Teşrinisâni 1340.

Anlaşılan bu günlerde program konusunda da tam bir uzlaşma sağlanamamış, uzun tartışmalar yaşanmıştı ki, muhalifler arasında daha radikal görüşte olanların, anlaşmazlıkların sürmesi halinde, gruptan ayrılarak, "*Sosyal-Radikal*" adıyla başka bir parti kuracakları söylentileri çıkmıştı¹¹⁷.

Bu tarihlerde partinin ismi basında "*Cumhuriyet Fırkası*" olarak kullanılıyordu¹¹⁸ ki Zürcher'in de belirttiği gibi¹¹⁹, 17 Kasım'a kadar Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adı hiç bir yerde geçmemişti. Yeni partiyi kuracak gruba üye adı belirtilmeyen bir milletvekilinin iddia ettiğine göre bunun nedeni, Halk Fırkası'nın, bu milletvekilinin kendi deyimiyle 10 Kasım'da Cumhuriyet ismini çalmış olması dolayısıyla, isim konusunda kesin bir gizlilik uygulanmasıydı¹²⁰. Buna rağmen resmi kuruluş tarihine kadar isim konusunda değişik spekülasyonların yapıldığını da görmekteyiz. Bu çerçevede *İstihlâs Fırkası*, *Cezri Cumhuriyet Fırkası*, *Millet Fırkası*, *Cumhuriyet Fırkası* gibi isimler kullanılıyordu¹²¹. Yine de İzmir basınında, yeni partinin resmen kurulduğu haberi yer almadan hemen önce, kurulacak partinin adının ya *Cezri Cumhuriyet Fırkası* ya da *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* olacağı ileri sürülmüştü¹²².

17 Kasım'da partinin adıyla ilgili söylentiler somutlaşmış ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ismiyle Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisi resmen kurulmuştu. Mustafa Kemal, bu konuda, cumhuriyet kelimesini kullanmaktan çekinenlerin hatta ilan edildiği gün engellemek isteyenlerin kurdukları partiye cumhuriyet adını vermiş olmalarının samimiyetsizlik olduğu görüşündedir ve " *...Rauf Bey ve arkadaşlarının teşkil ettikleri fırka, muhafazakar unvanı altında meydana çıksaydı, belki manası olurdu. Fakat, bizden daha ziyade cumhuriyetçi ve bizden*

¹¹⁷ Sada-yı Hak, 13 Teşrinisâni 1340.

¹¹⁸ Ahenk, 11 Teşrinisâni 1340.

¹¹⁹ Erik J. Zürcher, a.g.e., s. 78.

¹²⁰ Sada-yı Hak, 14 Teşrinisâni 1340.

¹²¹ Erik J. Zürcher, a.g.e., s. 77.

¹²² Ahenk, 18 Teşrinisâni 1340.

daha ziyade terakkiperver olduklarını iddiaya kalkışmaları, bittabi doğru değildi...

"¹²³ demektedir.

Cumhuriyet adı konusunda haber yorumda Mehmet Sırrı ise şunları söylüyordu: " *Yeni teşkil edilen fırkaya cumhuriyet namını vermek muhalefetin ilk muvaffakiyeti addolunabilir. Çünkü Halk Fırkası'ndan ayrılmak isteyen veyahud bu fırkanın muhafaza ve müdafaa ettiği hükümete karşı muhalif bir vaziyet almak isteyenlere, en ziyade itham edenlerin başında Yunus Nadi Bey olduğu halde cumhuriyet aleyhtarlığı isnad olunmak isteniliyor. Bütün bu isnad ve ithamlara karşı verilecek en belîğ ve müskit cevap, teşkil olunacak fırkaya cumhuriyet ismini vermek olabilirdi.*

Bugün cumhuriyet aleyhinde bulunmak, memleketin evladını birbirine karışdırmak, rahat ve sükuna muhtaç yurdumuzu kana bulamak olur. Bunu ise Hamidiye kahramanı ile Ermenistan fatihinden beklemek, İsmet Paşa'nın akındar askeriyesinden şüphe etmek kadar garip olur... "¹²⁴

Mehmet Sırrı'nın bu yorumuna karşılık "*Cumhuriyetten Fazla Cumhuriyetçi*" adlı başka bir haber yorumdaysa Emin Tuğrul, Halk Fırkası ve meclis içinde dayanışma ve birliği bozan bir takım akımların olduğunun hissedildiğini, esasen parlamento ve parti hayatının doğal bir durumda olmadığını önceki dönemden de belli olmaya başladığını belirterek şunları söylüyordu: " *... Gerek Halk Fırkası ve gerekse yalnız bir fırkaya mensub azalardan müteşekkil olan Büyük Millet Meclisi zahiri vahdete rağmen bir ikilik saklıyordu... İşte memleketi idare edecek kuvvetler ikiye ayrılıp yeni bir fırka mücadele hayatı hazırladığı ve ihtimal ki bunu fena neticeler saklaması ihtimali mevcut olduğu halde biz bu iftirakan meydana getirdiği vaziyeti görerek memleket namına, inkılâbımız ve cumhuriyetimiz namına çok memnunuz.*

¹²³ Nutuk, s. 591.

¹²⁴ Sada-yı Hak, 11 Teşrinisâni 1340.

Filvâki memlekette çok cezri bir inkılâp meydana getirmiş olan Halk Fırkası karşısında taazzır edecek yeni fırkanın ictimai varlığımızın en tabii tezahürü neticesi olarak muhafazakar bir seciyye ile tezahür etmesi beklenirdi. Halbuki yeni teşkil edileceği rivayet olunan fırka zahiri şekline nazaran cumhuriyetten ziyade cumhuriyet taraftarı olarak meydana gelecek ve esasen müstakbel fırka programının bir dereceli intihab, veto hakkı vasaire gibi ihtiva edeceği söylenen esaslarda bu ciheti takviye etmektedir... Yalnız teşekkül etmek istidadında bulunan fırkayı teşkil edecek zevat acaba bugünkü inkılâp ve teceddüdü temin eden kırvvete nazaran çok teceddüd ve daha çok cumhuriyetçi ve inkılâpçı mıdırılar... Bu zevat inkılâp tarihinde aldıkları vaziyete nazaran çok âteşin bir rical ihtilal ve inkılâp olacak birer şahsiyet suretinde tebarüz etmemişlerdir... İstiklal kahramanlığı ve mücahedesini başka, bir inkılâp kahramanı da başkadır... ve yeni doğmak üzere bulunan yeni fırkanın her halde kendisinin inkişafına müsaid bir mahiyette teşekkül etmediğinden kaniyiz ¹²⁵. Emin Tuğrul yine partinin kuruluşuyla ilgili olarak, " ... bu yeni doğmak üzere bulunan mevcudiyetin unsurlarının yekdiğeriyle imtizac ederek iyi ve hayati kabiliyeti haiz bir vücudu meydana getirmek kabiliyetinden pek çok uzak olduğu anlaşılır... ¹²⁶ değerlendirmesini yapıyordu.

Yeni yıl dolayısıyla yayınlanan diğer bir yorumdaysa, yeni partinin kurulması, parlamento hayatının canlanması olarak nitelendiriliyor ve yeni parti üyelerinin daha önce beraber çalıştıkları arkadaşlarını eleştirirken, genç cumhuriyeti ve halkını düşünerek, herkesin yararını gözetceklerinin umut edildiği bildiriliyordu ¹²⁷.

Bu arada Halk Fırkası'ndaki bölünmeden sonra bu partinin yapması gerekenler konusunda çözüm önerileri de getiriliyordu. Bir anlamda bölünmenin, daha önce şikayet edilen nedenleri de olan bu öneriler Mehmet Sırrı tarafından, partide arkadaş iltimasına, şahsi kırgınlık ve dargınlıklara son vermek, kanun ve ülke çıkarını

¹²⁵ Anadolu, 15 Teşrinisâni 1340.

¹²⁶ Anadolu, 19 Teşrinisâni 1340.

¹²⁷ Türk İli, 1 Kanunusâni 1341.

düşünen, iki yüzlü ve şarlatan olmayan kişilerin partide tonlanması gerektiği şeklinde sıralanıyordu¹²⁸.

Sonunda, uzun bir süredir kamuoyunda beklenen ve tartışılan yeni parti, 17 Kasım 1924'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adıyla kuruldu. Parti, kamuoyuna cumhuriyet aleyhtarı ve gerici olmadığını göstermek için bu adı almıştı¹²⁹. Partinin kuruluşuyla ilgili İçişleri Bakanlığı'na verilen dilekçe şöyleydi: "*Hakimiyet-i milliyenin bilâkayd-ü şart millette olduğu ve milletin mukadderatına bizzat vaziülyet bulunduğu esasına istinaden Cumhuriyet-i idareyi takviye etmek ve memlekette kamunların seyyanen tatbikini temin ile istikrar ve emniyeti teyid ve tezyid eylemek ve teceddüd ve tekâmül esaslarıyla milleti medeniyet-i muâsırada bir mevki-i refaha isâl edecek esbâbı hazırlamak ve intihâbatda faaliyette bulunmak ve merkez ve mülhakatda şubeler küşâd eylemek üzere Terakkiperver Cumhuriyet unvaniyle teşkil ettiğimiz siyasi fırkanın Cemiyetler Kamunu' na tevfikân iki küt'a nizamname-i esasîsi fırka mühürü ile mahtum olduğu halde leffen takdim kılınmış ve merkezdeki mahall-i idaremizle fırka hey' et-i idaresi âzâsının isim ve sıfat ve mahalli ikametleri bâlâya dercedilmiş olmakla muktazi ilmühaberinin i' tâsını rica eyleriz efendim*"¹³⁰. Genel sekreteri olarak Ali Fuad Cebesoy'un ismi geçmekteydi¹³¹. Şevket Süreyya'ya göre bu ayrılış, ihtilallerin kanunudur. Başarıya ulaşmış her ihtilalin arkasından önder kadro içinde parçalanmaların olması kaçınılmazdır¹³². Çünkü, ihtilal süresince, ortak düşman, ortak tehlike karşısında oluşmuş olan kader birliği, ihtilalin hedefine ulaşmasından sonra gevşer. Birliğin yerini, görev ve sorumluluğun, savaş devri ölçülerine göre dağılışı alır ki bu aşamada önder kadro parçalanır. Artık tek önder, tek irade kim olacaktır, önderin yakın çevresi yani Apotre'ları kimlerden oluşacaktır sorusunun yanıtı aranır¹³³.

¹²⁸ Sada-yı Hak, 19 Teşrinisâni 1340.

¹²⁹ Ahmet Emin Yalman, a.g.e., s. 149.

¹³⁰ Fethi Tevetoğlu, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Atatürk ve Çevresi yay., Ankara, 1971, s. 101.

¹³¹ Anadolu, 18 Teşrinisâni 1340.

¹³² Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 185.

¹³³ A.g.e., s. 186.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu gerçekleştiren, Atatürk'ün hakimiyetine en ciddi meydan okuma olan muhalefet, William Hale'a göre, bir takım hoşnutsuzluklardan kaynaklanıyordu ki bu muhalefet, ruhsal veya entellektüel açıdan İslami geçmişle sert ve keskin kopuşu ifade eden saltanat ve hilafetin kaldırılışını kabul edemeyen çevreleri barındırıyordu. Aynı zamanda muhalefeti oluşturan ve bir zamanlar Mustafa Kemal'in yakın çevresinde yer alan arkadaşlar arasında kişisel rekabet vardı. Yine bu muhalefet, ulusalcı olduğu kadar liberal eğilimli bir çok kişiyi de içinde barındırıyordu. Dolayısıyla Hale'a göre sadece siyasi liberalizmden mi, kişisel ihtirastan mı yoksa İslami muhafazakarlıktan mı etkilendiğinin söylenilmesi zordu¹³⁴.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda, Cumhuriyet'in ilanı ve Halifeliğin kaldırılışı nedeniyle başlatılan muhalefetin önemli etkisinin olduğu gerçektir. Nükhet Turgut, Atatürk'e karşı olup, iktidarı ele geçirmek isteyen bazı paşaların da, amaçlarına ordu aracılığıyla ulaşamayınca siyasete atılarak isteklerini gerçekleştirmek istediler ve Terakkiperver Fırka'nın oluşumunda rol oynadıkları görüşündedir¹³⁵ ki daha önce de yer verdiğimiz gibi Mustafa Kemal'e de, özellikle Ali Fuad Cebesoy ve Kâzım Karabekir'in ordu müfettişliklerinden istifa etmelerinden sonra, bir komplo ile karşı karşıya kaldığını düşündürmüştü¹³⁶. Kaldı ki, Cafer Tayyar Eğilmez'de, Mustafa Kemal'i doğrularcasına, " ... *Terakkiperverlerin siyasi teşekkül olarak Halk Fırkası karşısında mevzi almalarının ilk fiili hareketi, muhalefet partisinin erkânını teşkil eden kumandanların, mebusluğu tercih ederek teşrii hayata dönmeleriyle başlar...* "¹³⁷ der. Buna paralel olarak, yeni partinin oluşumunda rol oynayan kadronun, ilk meclisteki İkinci Grup'un platformuna sahip çıkarak, muhalefete geçmiş olması, akla yeni partinin oluşumunda, ilkesel bir muhalefet anlayışından çok, kişisel çekişmelerden doğan muhalefetin etkili olduğu düşüncesini

¹³⁴ William Hale, 1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset, (Çev: Ahmet Fethi), Hil yay., İstanbul, 1996, s. 68.

¹³⁵ Nükhet Turgut, a.g.e., s. 258.

¹³⁶ Nutuk, ss. 566-567.

¹³⁷ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, VIII/196, (10 Kasım 1949), s.14.

akla getirmektedir¹³⁸. Terakkiperver hareketini doğuran muhalefetin, İkinci Grup'un siyasi görüşleriyle benzerlikler göstermesi açısından aynı geleneğin devamı olabileceği, başka bir deyişle, İkinci Grup'un yeni dönemde, örgütlü muhalefet hareketi olarak yeniden şekillenmesi düşüncesini akla getirmektedir¹³⁹. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulduktan sonra da, Ahmet Demirel'in İstanbul basınına dayanarak verdiği listeye göre İkinci Grup kökenli milletvekillerinin de parti üyeleri arasında yer aldıkları görülmektedir. Listede şu isimler vardı: Ömer Lütfü (Amasya) Bey, Süleyman (Canik) Bey, Dursun (Çorum) Bey, Nafiz (Canik) Bey, Celal (Genç) Bey, Hüseyin Avni (Erzurum) Bey, Cemal (Isparta) Paşa, Süleyman Necati (Erzurum) Bey, Osman Zeki (Kayseri) Bey, Mehmet Şükrü (Karahisar-ı sahip) Bey, Abdülgafur (Karesi) Efendi, Feyyaz Ali (Yozgat) Bey, Hakkı Sami (Sinop) Bey, Vasıf (Sivas) Bey, Rıza (Kırşehir) Bey, Selahattin (Mersin) Bey, Ziya Hurşit (Lazistan), Hasip (Maraş) Bey¹⁴⁰.

Mango'ya göre de, Mustafa Kemal'in eski arkadaşları, Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti'yle ilgili tartışmaları fırsat bilerek, Halk Fırkası içinde bir muhalefet grubu oluşturmuşlardı. Bu eski arkadaşlar karar vermede pay sahibi olmak arzusunda idiler¹⁴¹. Mustafa Kemal'in çevresindeki iktidar rekabetinin sonucu olarak doğan¹⁴² Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ön saflarında yer alan Rauf Orbay, Ali Fuad Cebesoy, Kâzım Karabekir ve Refet Bele, ülkenin yönetimini paylaşma konusunda hakları olduğuna inanıyorlardı¹⁴³. Nitekim yetki paylaşımı konusundaki anlaşmazlıklar daha Milli Mücadele'nin başlangıcında kendisini göstermişti. Mustafa Kemal'in Anadolu ve Rumeli Müdafaa- i Hukuk Grubu'nu kurması ve bu grubun Misak- ı Milli'yi gerçekleştirmeyi üstüne alması, devlet ve hükümet teşkilatını tanımlamak ve hazırlamak işini de üstlenmesi üzerine Karabekir, Mustafa Kemal ve grubunun rejimi değiştirmek düşüncesinde olduğunu göstermesinden endişelenerek, devlet teşkilatında

¹³⁸ Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet. İkinci Grup**, İletişim yay., İstanbul, 1994, s. 600.

¹³⁹ Cemil Koçak, " Siyasal Tarih. 1923-1950 ", **Türkiye Tarihi. Çağdaş Türkiye. 1908-1980**, IV, Cem yay., İstanbul, 1990, s. 98.

¹⁴⁰ Ahmet Demirel, a.g.e., ss. 602-603.

¹⁴¹ Andrew Mango, **Atatürk**, (Çev: Füsun Doruker), Sabah yay., İstanbul, 2000, s. 402.

¹⁴² Samet Ağaoğlu, a.g.e., ss. 23-24.

radikal değişikliklere gidilmeden önce görüş alış verişinde bulunulmasını tavsiye ediyordu¹⁴⁴. Yine Mango daha da ileri giderek, bu eski arkadaşların Mustafa Kemal'i yerinden etmek amacıyla güç birliği yaptıklarını ileri sürüyordu¹⁴⁵. Ancak halk tarafından sevilen ülkenin önderine açıkça cephe almaktan kaçınarak, aradaki ayrılıktan İsmet İnönü'yü sorumlu tutmuşlardı¹⁴⁶. Buna karşın Mustafa Kemal'i açıkça hedef almamasına karşılık, yeni partinin, Emre Kongar'ın deyimiyle gelenekçi-liberal cephe tarafından O'na karşı kurulduğu da açıktır¹⁴⁷. Nitekim parti programının 12. maddesinin Mustafa Kemal'i hedef aldığı gerçektir ve Cumhurbaşkanını parti siyasetinin dışında tutmayı amaçlamıştır¹⁴⁸. Şunu da belirtmek gerekir ki, Chicago Tribune muhabiri Raymond Fendrick'de bu sorunun yanıtı için Rauf Bey'le bir görüşme yapmıştı. William Hale'ın aktardığına göre, Fendrick, muhalefet partisinin ve kendisinin, Mustafa Kemal'i devirmek amacıyla yola çıkıp çıkmadıkları şeklindeki soruya Rauf Bey'in , muhalefetin görevinin Atatürk'ün yetkilerini sınırlamak, böylece herhangi birinin cumhurbaşkanı olması durumunda, sultanların sahip olduğu yetkilerle bir diktatör olmasını önlemek olduğu yanıtını verdiğini söyler¹⁴⁹. Bu görüşler karşısında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırka'nın kuruluşunda şahsi çekişme ve

¹⁴³ Andrew Mango, a.g.e., s. 349.

¹⁴⁴ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 54.

¹⁴⁵ Andrew Mango, a.g.e., ss. 384-385.

¹⁴⁶ A.g.e., ss. 385-386. Ayrıca Mango, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı haberini Rauf Bey'le birlikte Atatürk'e ulaştıran Ali Fuad Paşa'nın, bu görüşmede, ' Senin şimdi havarilerin kimlerdir? Bunu anlayabilir miyiz? ' sorusuyla aslında başa geçmek için yapılan mücadelede İsmet Paşa'ya destek verip vermeyeceğini öğrenmek istediği kanısındadır. A.g.e., s. 377.

¹⁴⁷ Emre Kongar, a.g.e., s. 139. Devletin siyasal yaşamı denetlemesine karşı çıkan gelenekçi-liberal cephe, devletin ekonomik yaşama da karışmaması yanlısıydı. Dolayısıyla siyasal ve ekonomik anlamda liberal bir çizgide yer alıyordu. Bu cephenin gelenekçiliği, Batılılaşma çerçevesinde topluma baskıyla kabul ettirilmeye çalışılan yeniliklere karşı olmasından ileri geliyordu. Yönetimin adem-i merkeziyet esasına göre düzenlenmesi, topluma sunulan yeniliklere engel olmak için İslam dinini etkili bir araç olarak kullanması ki böylece kendisini İslam' ın koruyucusu ve Osmanlı geleneğinin sürdürücüsü gibi göstermesi, gelenekçi-liberal cephenin diğer özelliklerini oluşturmaktadır. A.g.e., ss. 131-132. Yeni partiyi oluşturan muhalefetin İsmet İnönü' ye olduğu kadar Mustafa Kemal' e karşı da olduğuna Tekin Erer'de katılmaktadır. Bunu da parti genel idare kurulu içinde, Atatürk' e karşı olanların da isimlerinin olmasına dayandırır. Tekin Erer, *Türkiye'de Parti Kavgaları*, 2. Baskı, İstanbul, 1966, ss. 128-129.

¹⁴⁸ Erik J. Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), Bağlam yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995, s. 198. Söz konusu 12. madde şöyleydi: " Reisicumhur intihap olunan zatın mebusluk sıfatı intihabını müteakıp zail olur ". Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 617.

kırgınlıkların rol oynadığı iddialarını üstünkörü ve basit bulan Falih Rıfkı ise Karabekir başbakan olsaydı veya Rauf Bey, Atatürk'ün baş adamı olsaydı kafaları değişecek miydi? sorusuyla düşüncelerini açıklamaktadır¹⁵⁰. İsmet İnönü'de, Falih Rıfkı'nın aksine, Terakkiperver Fırka'nın kuruluşunu, ülke siyasetinde ortaya çıkan fikir ayrılıklarına¹⁵¹ ve mutlakiyet mi cumhuriyet mi çekişmelerine¹⁵² dayalı olarak, Atatürk'ün düşüncelerinin ve icraatlarının sınırını kestiremeyenlerin, onunla birlikte çalışma imkanından ümitleri kesilenlerin bir girişimi olarak değerlendirmiş ve yaşanan ayrılıkların nedeni olarak yorumlanabilecek şekilde Karabekir ile arasında geçen bir konuşmayı nakletmiştir. İnönü'nün iddiasına göre, İzmir suikasti duruşmalarından sonra kendisiyle görüşen Karabekir, " *şahsi münasebetler ve şahsi düşmanlıklar bizi buraya sevk etti* " demişti¹⁵³. Karabekir Paşa, Milli Mücadele'ye ilk katılanlardan biri olarak, zaferin kazanılmasında büyük payı olduğu görüşünde olmasına karşılık kendisine hak ettiği değerin verilmediğini, bu düşünceyle hükümeti meşru yoldan elde etme gayreti içindeydi¹⁵⁴.

Halil Menteşe de yaşananları ve bölünmeyi, ihtilal sonrası Fransa'sında Jirondlar, Montanyarlar ve Jakobenler arasında yaşanan gelişmelere benzetir. Menteşe, 22 Nisan 1925'te İsmet İnönü'ye yazdığı mektupta, Fransız İhtilali önderleri arasında ortaya çıkan çekişmeleri ihtirasa bağlayarak, Terakkiperver'in kuruluşuna yol açan ayrılıkları sorumlusu kim olursa olsun ülke için zararlı bulduğunu, inkılâp için en önemli tehlikenin inkılâpçılar arasına giren ihtirasa olduğunu vurguluyordu¹⁵⁵.

Ahmet Emin Yalman'ın değerlendirişine göre, Terakkiperver Cumhuriyet Fıkası'nın kuruluşuyla ilgili olup biten şuydu: " ... *Rauf Bey ve arkadaşları; Milli*

¹⁴⁹ William Hale, a.g.e., s. 77.

¹⁵⁰ Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Bates yay., İstanbul, 1984, s. 396.

¹⁵¹ Abdi İpekçi, İnönü, Atatürk'ü Anlatıyor, Cem yay., İstanbul, 1968, s. 21.

¹⁵² Nurşen Mazıcı, Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri, Gür yay., İstanbul, 1989, s. 85.

¹⁵³ İsmet İnönü, a.g.e., s. 214.

¹⁵⁴ Tekin Erer, a.g.e., s. 129.

¹⁵⁵ İsmail Arar, Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1986, ss. 246-247.

*Mücadele'de Gazi'den sonra en büyük rolleri oynayanların büyük bir kısmının gerçek demokrasinin kurucusu ve tek parti sisteminin tenkitçisi diye bir arada ortaya çıkmalarına büyük ümitler bağlamışlardı. Mecliste kendi arkalarında geniş bir kuvvet bulunduğunu sanmışlar, duruma kolayca hakim olacaklarını, umumi eskârın kendilerini destekleyeceğini ummuşlardı. Karşılarında Gazi Mustafa Kemal'in bulunduğunu hesaba katmamışlardı... Gazi'ye mahsus bir irade kuvvetiyle yapılan hücumlar karşısında tenkitçiler darma dağınık oldular. Bir aralık yüzelliği aşacağı umulan tenkit kuvveti yirmibeşe indi... "*¹⁵⁶.

Yeni partinin kuruluşuyla birlikte yaşanan gelişmeler çerçevesinde basına dönecek olursak, gazetelere yansıdığı şekliyle, yukarda daha önce söz ettiğimiz, gibi yeni partinin genel sekreterinin Ali Fuad Paşa olduğu kesin olmakla beraber genel başkanın kimin olduğu daha kesinlik kazanmamış ancak Kâzım Karabekir'in olacağı söylentileri çıkmıştı¹⁵⁷. Partinin tüzüğü ile ilgili olarak da Cavit Bey'in adı geçmekte ve Fransız siyasetinin önde gelen bir kişisinden örnek alındığı, buna göre yeni partinin radikal-sosyalist olacağı iddiaları yer almıştı¹⁵⁸.

4- Parti Beyannamesi, Hedef ve Amaçlar, Programa Yönelik Görüşler ve Tartışmalar

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kuruluşundan hemen sonra halka hitaben bir de beyanname yayınlamıştı. Bu beyannamede¹⁵⁹, " *Hürriyet-i şahsiyeyi her sahada mukaddes tutacağız. Yegâne vasıtamız meşruiyete istinad etmekten ibaret olacaktır. Fırkanın tefrika olmadığını ıspata çalışacağız. Tahakkümlerin şiddetle aleyhtarıyız. Hangi fırkanın hakimiyet-i amme, hürriyetperverlik ve cumhuriyetperverlik*

¹⁵⁶ Ahmed Emin Yalman, a.g.e., III, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, ss. 143-144.

¹⁵⁷ Anadolu, 18 Teşrinisâni 1340. Ahenk, 19 Teşrinisâni 1340.

¹⁵⁸ Anadolu, 18 Teşrinisâni 1340.

¹⁵⁹ Beyannamenin tamamı için bkz. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., ss. 615-616.

esasatındaki fikirleri aynı esaslardaki fikirlerimize tevâfuk ederse bu noktalarda onlarla müttefiken yürüyerek irticai hareketlere mukavemetten ictinâb etmeyeceğiz " deniliyor ve herkes partiye girmeye davet ediliyordu¹⁶⁰. Terakkiperver Fırka'nın beyannamesi, Tekin Erer tarafından 1924 yılına göre büyük bir olgunluğun ve ileri görüşlülüğün eseri olarak kabul edilmektedir. Erer'e göre Terakkiperver Cumhuriyet Fırka'nın kuruluşu, yabancı basın tarafından da büyük ilgi görmüş ve çağdaş cumhuriyetler seviyesinde demokrasinin oluşumuna bir gösterge olarak kabul edilmiştir¹⁶¹.

Cafer Tayyar Eğilmez tarafından partinin hedef ve amacı şöyle ifade ediliyordu: " *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk heyeti ictimaiyesini siyaseten calibi hürmet ve itibar edecek en müessir ve kıymetli unsurun milli vahdet olduğuna kail olan fırkamız bu vahdete münafi her hareketi takbih edecektir... Programımızda sarahaten mevcut olduğu üzere umumi hürriyetlerin şiddetle taraftarıyız... Hürriyet-i şahsiyeyi her sahada mukaddes addedeceğiz. Taraftarlıklarla, himayelerle, şahsi kabiliyet ve teşebbüslerin inkişafına hail olarak kâmil ve mütehassıs insanların yetişmesine mani olmaktan tevakki edeceğiz. Programımızın ihtiva ettiği esasların kamuniyet ve mer' iyetini temin için yegâne vasıtamız meşruiyete istinad olacaktır "*¹⁶². Ancak programda yer alan "umumi hürriyetlere tarftar olma" özelliğinin yanıltıcı olduğu, gerçekte bunun tutucu burjuva ve feodal hak ve hürriyetleri olduğu ileri sürülmüştür¹⁶³.

Yine partinin, " *İstiklali siyasisini kendi azim ve iradesinden teb' an eden kuvvetle istihsal edildikten sonra mukadderatını bizzat tayin ve idare etmek reşit ve kabiliyetini izhar eden milletimize dahil olduğu bu yeni yolu açmak...* " ¹⁶⁴ amacıyla kurulduğu açıklanmıştı.

¹⁶⁰ Sada-yı Hak, 19 Teşrinisâni 1340.

¹⁶¹ Tekin Erer, a.g.e., s. 135.

¹⁶² Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, sayı: 150, (23 Aralık 1948), s. 5.

¹⁶³ Taner Timur, Türk Devrimi ve Sonrası, İmge yay., Ankara, 1993, s. 68.

¹⁶⁴ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, sayı: 150, (23 Aralık 1948), s. 5.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın hedef ve amaçları doğrultusunda, partinin mecliste sadece kontrol ve bu anlamda muhalefet göreviyle yetineceği mi yoksa iktidara gelmek gibi bir amacının da olup olmadığı üzerinde durulan bir konudur. Ali Fuad Cebesoy partinin kuruluş nedenlerini açıklarken şunları söylüyordu: " ... Atatürk gibi tarihi lidere karşı hiç kimse fırka teşkil etmeye cesaret edemiyordu. Bu yüzden, hükümet meclis murakabesinden mahrum kalmıştı. Bu durum çok devam edemezdi. Düşündük, memlekete son bir hizmet daha ifa edebilmek için, o zaman işgal ettiğimiz mühim mevkileri bırakarak, sırf Büyük Millet Meclisi'nde murakabe durumunda kalmak şartıyla cumhuriyet namını verdiğimiz bir fırka teşkil ettik. O zamanki Cemiyetler Kanunu mucibince, hariçte teşkilatı olmayan bir fırka teşkil edilemezdi. Biz de yalnız İstanbul'da bir teşkilat yaparak, Cumhuriyet Fırkası'nı kurduk. Meclisten bize 80 kadar mebus gelmek istediye de, bizim hedefimiz iktidara gelmek değil, bilâkis murakabede kalmaktı... "¹⁶⁵. Ali Fuad Cebesoy, yeni partinin hükümeti kontrol etmek görevini üstleneceğini özellikle vurgulamış, Cafer Tayyar da aynı düşünceyle, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, serbest bir seçim sonucunda halk tarafından meclise sokulmuş bir topluluk olmadığını, yeni partiyi oluşturanların, milli mücadele döneminde yaptıkları şüphe götürmeyen kahramanlar olduklarını, dolayısıyla ortada bir iktidar mücadelesinin değil ülkenin, geleceğine yön verecek prensiplerin esasının ne olacağı mücadelesinin olduğunu iddia etmiştir¹⁶⁶. Bu iddialara karşılık Cafer Tayyar, iki parti arasında Terakkiperver lehine önemli farklar olduğunu söylüyor ve yeni partinin üstünlüğü karşısında Halk Partisi'nin iktidarının tehlikeye girdiğinden söz ediyordu¹⁶⁷. Böyle bir durumda yani Halk Partisi'nin iktidardan uzaklaşması karşısında yeni partinin nasıl bir tutum sergileyeceği ya da Terakkiperver'in, Halk Fırkası iktidarına son verme çabası içinde olup olmayacağı sorusunu da beraberinde getirmektedir.

¹⁶⁵ Ali Fuad Cebesoy, a.g.m., *Hayat Tarih Mecmuası*, I/1 (1 Şubat 1965), s. 89.

¹⁶⁶ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., *Millet*, VII/159, (24 Şubat 1949), s. 5.

¹⁶⁷ A.g.m., *Millet*, sayı: 154, (20 Ocak 1949), s. 5.

Ali Fuad Cebesoy ve Cafer Tayyar'ın bu yaklaşımlarına karşılık şunu da göz önünde tutmak gerekir ki, muhalefetin bir özelliği de hükümet politikalarına alternatif program ve öneriler üretmek ve iktidar partisinin seçimleri kaybetmesi durumunda onun yerine geçmektir. Ayrıca siyasal parti olmanın ana nedeninin iktidara gelme olgusu olduğu da bilinmektedir¹⁶⁸. Nitekim, Zürcher'de, Terakkiperver olayını " *Türk ulusal hareketindeki bir iktidar mücadelesinin ve ideolojik ayrılığın üst noktasına varışı* " olarak tanımlar¹⁶⁹.

İdare kurulunun Ali Fuad Paşa (Ankara), Rauf ve Adnan Adıvar (İstanbul), Rüştü (Erzurum), Muhtar (Trabzon) ve Halis Turgut (Sivas) Beyler'den oluştuğu ifade edilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası tüzüğü'nün birinci maddesinde, hakimiyetin kayıtsız şartsız millette olduğu ve cumhuriyetin güçlendirilmesi, yenileşme ve evrim esasına bağlı olarak milletin çağdaş uygarlık seviyesine ulaştıracak esasların hazırlaması, partinin amacı olarak açıklanıyor, ayrıca 18 yaşını dolduran her Türk'ün partiye katılabileceği belirtiliyordu ki bu kadınların da partiye alınabilecekleri şeklinde yorumlanmıştı¹⁷⁰.

Bu arada iki parti programlarının karşılaştırması da yapılıyordu. Konuyla ilgili olarak ismi verilmeyen Cumhuriyet Halk Fırkalı biri, yeni parti programının, küçük farklar olmasına karşın kendi programlarıyla aynı olduğunu, buna karşılık Terakkiperverli bir üye ise, bunu doğrulayarak, tek farkın Halk Fırkası'nın vaadettiklerini maalesef uygulama alanına koyamadığını ifade etmişti¹⁷¹.

Basında yeni parti programıyla ilgili devam eden tartışmalar çerçevesinde Mehmet Sırrı şunları yazıyordu: " ... *Doğrusunu söylemek lazım gelirse şimdiye kadar neşredilen siyasi programlar arasında bu derece milletin hakim ve efendiliğini kabul ve ilan eden bir programa henüz tesadüf olunmamıştır. Esasen bunun böyle olması*

¹⁶⁸ Nükhet Turgut, a.g.e., s. 60.

¹⁶⁹ Erik J. Zürcher, " 1924'deki Çok Partili Demokrasi ", Tarih ve Toplum, IX/49, (Ocak 1988), s. 16.

¹⁷⁰ Sada-yı Hak, 19 Teşrinisani 1340.

¹⁷¹ Sada-yı Hak, 20 Teşrinisani 1340.

tabii ve mecburi idi. Çünkü haddizatında memleketimizde şimdiye kadar kabul edilen programların en liberali olan Halk Fırkası'nın programından biraz daha hürriyetperver ve müsaadekar yeni bir programı neşr ve ilan etmek zahmetine değmez bir iş olurdu... Asıl lüzumlu gördüğümüz nokta, meselenin bir program neşretmekle halledilmediğini ve her şeyden evvel programlarda vaadedilen işlerin kuvvede kalmaması lüzumunu hatırlatmaktır. Çünkü, esefle itiraf etmek mecburiyetindeyiz ki, ilk an intişarında pek çok alkışladığımız Halk Cumhuriyet Fırkası programının pek çok maddelerini yalnız kâğıt üzerinde, gazeteler sütununda dizilmiş görmekle iktifa etmek mecburiyetinde kaldık... Biz yeni fırkanın programını siyasi, idari, adli ve iktisadi cihetlerden çok mükemmel bulmaktayız. Fakat iş görmedikçe, icraata şahit olmadıkça, milletin çoktan beri susadığı ve henüz yalnız rüyasında görebildiği bir adalet-i mutlakaya mazhar olmadıkça kimseyi alkışlamak ihtiyatsızlığında bulunmayacağız. Halk Fırkası'na bağırduğumuz gibi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na da haykırıyoruz: şahsi menfaat ve ihtiraslar bertaraf edilir, adalet yalnız mebus ve vekillerin akrabasına şamil olmamak şartıyla bütün millete gösterilir ve sonra da sözden ziyade işe ehemmiyet verilirse sizinle beraber yalnız birkaç gazeteci değil Türk milleti de beraber yürümekten çekinmez ... "172.

Halk Fırkası ile Terakkiperver Fırka programlarının aynı olduğu yönündeki görüşlere karşılık Ali Fuad Paşa, İstanbul gazetelerine verdiği demeçte, kendi partilerinin bir programa sahip olduğunu ancak Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bir programının olmadığı şeklinde bir görüş bildirmiş ve gerçekte programlar arasında büyük farklar olduğunu iddia etmişti. Paşa'ya göre bu farklar, seçimlerin bir dereceli olması, devlet görevlerinin en aza indirilmesini öngörmekti. En önemli farksa, Paşa'nın ifadesine göre, Terakkiperver programında yer alan iktisadi esaslardan kaynaklanıyordu¹⁷³.

¹⁷² Sada-yı Hak, 25 Teşrinisâni 1340.

¹⁷³ Sada-yı Hak, 29 Teşrinisâni 1340.

Cafer Tayyar'a göre ise, asıl farklılık, Terakkiperver Fırka programının iç siyasetle ilgili bölümün 27. maddesindeydi. Eğilmez'e göre, bu madde, Cumhuriyet Halk Fırkası çevreleri ve basını tarafından, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın mutlak muhafazakar bir kimlik taşıdığının kanıtlarından sayılmıştır ve sosyal hayatın şartlara bağlanması olarak yorumlanmıştır ki bu eleştirilere, inkılâbın ancak milli tarih ve milli ahlak çerçevesinde gelişebileceği inancıyla hazırlanmış bir manevi yaptırım olduğu yanıtı verilmişti¹⁷⁴. Şerif Mardin'de, Terakkiperver Fırka programını incelerken, yeni rejimin kültür politikalarını tümüyle desteklemeyen çevrelerin etkilerinin, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programına ve bazı üyelerinin eğilimlerine yansıdığını ve " *Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişinden söz etmeden milli bir varlık kazanmanın mümkün olamayacağı* " görüşünün hakim tutulduğunu belirtir¹⁷⁵.

Parti programına muhafazakar eğilimlerin yansıdığı eleştirilerine karşılık, Cafer Tayyar, programıyla Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, Halk Fırkası karşısına çağdaş batı partilerinin kimliğiyle çıktığı iddiasındadır. Paşa'nın ifade ettiğine göre, bu program, ruhu ve içerdiği demokratik bünye ile ileri sıçrayışı temsil ediyordu ve bu özelliğiyle Halk Fırkası'nı da kamçılamıştı¹⁷⁶. Nitekim, Cafer Tayyar, programın ilk beş maddesinden¹⁷⁷ yola çıkarak Terakkiperver Fırka'nın, Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan daha sağda yer aldığını kabul etmekle beraber, iktisadi özellik olarak

¹⁷⁴ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, sayı: 153, (13 Ocak 1949), s. 5. Sözü edilen 27. madde şu esasları içeriyordu: " *Fuhuşun, kûul ve kumarın intişar ve taammümüne mâni olacak ve tiyatro ve sinemalarda ve neşriyat vesairede ahlak ve âdab-ı umumiyeyi ihlâl ve ifsada meydan vermeyecek ahkâm vazolunacak* ". A.g.m., Millet, sayı: 153, (13 Ocak 1949), s. 5.

¹⁷⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim yay., 4. Baskı, İstanbul, 1995, s. 31.

¹⁷⁶ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, sayı: 155, (27 Ocak 1949), s. 5.

¹⁷⁷ Bu ilk beş madde şu idi: 1- *Türkiye Devleti halkın hakimiyetine müstenid bir Cumhuriyettir.*

2- *Hürriyetperverlik (Liberalizm) halkın hakimiyeti (Demokrasi) fırkanın mesleki esasisidir.*

3- *Kavaninin vaz'ı tedvininde halkın ihtiyacı, menafii, temayülâtı, asrın icabatı ve adalet prensipleri hakim olacaktır.*

4- *Umumi hürriyetlere fırka şiddetle taraftardır. Heyeti içtimaiyemizin ihtiyacat ve temyülâtı hakikiyesi ve nizamı âmmenin muhafazası endişesi bu hürriyetlere kuyud vaz' ını zaruri kaldığı takdirde ancak Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile bu takyidatın vaz'ına taraftar olacaktır.*

5- *Teşkilâtı Esasiye Kanunu milletten vekâleti sariha alınmadıkça tadil edilemeyecektir.* Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 616.

partinin liberalliğinin de altını çizmektedir ve Anglo-Sakson partilerden ilham alındığını kabul etmektedir¹⁷⁸.

Cafer Tayyar Paşa, Terakkiperver Fırka programının üstünlüğü iddiasına devam ederek, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Dokuz Umdesi'ne karşılık, yeni parti programının emek verilerek hazırlandığını ve her konuyu ele aldığını, ferdi teşebbüslerin esas alınmasının ve desteklenmesinin programın temelini oluşturduğunu söylemektedir ki buna örnek olarak da, devletin bizzat kendisinin yapması yerine, bütün genel ve kamu binalarının yapımının şirketlere verilmesinin¹⁷⁹ benimsenmiş olmasını göstermektedir¹⁸⁰.

Cafer Tayyar'ın yeni partinin programını çağdaş olarak nitelemesine ve programın ferdi teşebbüsleri esas almasını ön plana çıkarmasına karşılık, programın bu özelliğini eleştirenler de çıkmıştı. Tunçay'ın aktardığına göre, Şefik Hüsnü, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ferdi teşebbüs ağırlıklı programını eleştirerek, yeni partiyi burjuva partisi olmakla, buna bağlı olarak da, devletçiliğe muhalif, köylü ve işçi sınıfını tehdit eden serbest ekonomi yanlısı olmakla suçlamıştı¹⁸¹. Hatta Şefik Hüsnü, Terakkiperverleri İngiliz uşağı olarak nitelendirmişti¹⁸². Aydınlık dergisinin temsil ettiği çevreler için de, Tunçay'ın aktardığına göre, her iki parti, Terakkiperver ile Halk Partisi'nin arasında yaşanan çatışmalar, burjuvazinin temsilcileri arasındaki aile kavgasıydı. Buna karşılık Aydınlık çevresi, halifelğin kaldırılışına karşı çıkmaları ve dinsel gericiğe cesaret verici tutumu nedeniyle Terakkiperver Fırka karşısında

¹⁷⁸ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, sayı: 152, (6 Ocak 1949), s. 5.

¹⁷⁹ Madde 28- Hükümet konakları, hapishaneler, kışlalar, mektepler, belediye daireleri, hastaneler gibi süratli inşaları icap eden umumi ve milli binaların şirketlere ihalesiyle masarifatı vakıfaları ait oldukları bütçelerden tedricen iffa olunacaktır. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 618. Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, sayı: 153, (13 Ocak 1949), s. 5.

¹⁸⁰ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, sayı: 153, (13 Ocak 1949), s. 5.

¹⁸¹ Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar. 1908-1925., I, BDS yay., İstanbul, 1991, ss. 193-194.

¹⁸² Şefik Hüsnü, Yazı ve Konuşmalar, Kaynak yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995, s. 41.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nı desteklemeyi tercih etmişti¹⁸³. Nurşen Mazıcı'nın aktardığına göre de, Aydınlık açısından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, oportunist bir partiydi¹⁸⁴. Sovyet Bilimler Akademisi tarafından yayınlanan Ekim Devrimi sonrası Türkiye'nin incelendiği eserde de yeni muhalefet partisinden, sosyal bileşimi ve programı açısından emperyalist ve gerici, yabancı sermayenin ülkeye gelmesi için her ayrıcalığı tanımaya hazır, ulusal sanayinin kuruluşundan yana olmayan ve demiryollarının devlet tarafından yapılmaması taraftarı bir parti olarak söz ediliyordu¹⁸⁵.

Şefik Hüsnü'nün, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı burjuva partisi olarak görmesine ek olarak, burada Feroz Ahmad'ın İstanbul burjuvazisi ile ilgili yaptığı değerlendirmelere de değinmek yerinde olacaktır. Ahmad'a göre İstanbul burjuvazisi, eski rejimin korunması taraftarıydı. Çünkü, İstanbul, uluslararası bankalarla önemli mali ilişki içindeydi ve bu kişiler hükümetin, Osmanlı Kamu Borçları aktiflerine el koymasına karşı çıkmışlardı ki bu aktiflerin önemli bir bölümü İngiltere ve Fransa'nın denetimi altındaydı. Dolayısıyla, bu kişiler, ekonominin devlet denetimi altına alınmasını veya millileştirme yoluyla bu dış bağlantının kopmasını istemiyorlardı¹⁸⁶. Yeni Türkiye'nin temelleri atılırken, sık sık çocukluk döneminde bulunan burjuvazinin kısa vadeli çıkarlarıyla ters düşülmüştü. Amerikan mandası, laik bir cumhuriyet yerine geleneksel dini ideolojiye sahip bir meşruti monarşi, bu sınıfın tercihiydi¹⁸⁷. Yabancı sermayenin, özellikle Tanzimatla artan serbest ticaret ortamında Osmanlı Devleti'nde olağanüstü bir yere sahip olması, devleti yabancı sermayenin bir anlamda jandarması durumuna getirmişti. Bu nedenle, Türk Devrimi, sadece Anadolu'nun paylaşılmasına karşı çıktığı için değil, yeni Türkiye'nin Batı'nın ekonomik sömürgesi olarak kalmasını

¹⁸³ Mete Tunçay, " Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm ", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, VII, ss. 1951-1952.

¹⁸⁴ Nurşen Mazıcı, a.g.e., s. 100.

¹⁸⁵ Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi, (Çev: A. Hasanoğlu), SSCB Bilimler Akademisi Bilim yay., İstanbul, 1979, ss. 123-124.

¹⁸⁶ Feroz Ahmad, a.g.e., s. 82.

¹⁸⁷ Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, (Çev: Fatmagül Berktaş), Kaynak yay., 3. Baskı, İstanbul, 1996, s. 166.

da reddettiği için antiemperyalisttir¹⁸⁸. Şunu da unutmamak gerekir ki, burjuvaziye geliştirmek ve aynı zamanda çok partili siyaset için gerekli koşulları yaratmak, Kemalizm'in tarihsel göreviydi¹⁸⁹. Ancak, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında bu tür bir rejimin yani demokrasinin kurulmasını beklemek, var olan iç ve dış koşullarda, beklemek acelecilik olurdu. Çünkü, Terakkiperver Fırka deneyiminin son bulmasının da nedeni olabilecek şekilde, Saltanatın ve Hilafetin kaldırılmış olmasına karşın, devrik Osmanlı egemen sınıfı, özellikle ideoloji bakımından toplumdan tümüyle soyutlanmış değildi. Egemen olduğu dönem içinde bütün sosyal gruplar içinde bağlılıklar ve buna bağlı olarak da kurumlar, özellikle de dinsel bağlılıklar yaratmıştı¹⁹⁰. Demokrasinin oluşması için gerekli öznel ve nesnel koşulların var olmadığı bir dönemde rekabetçi siyasetin getirilmesi söz konusu olamazdı. Bu büyük bir risk yani rejimin varlığını tehdit eden bir anlam taşıyabilirdi¹⁹¹.

Ulusal ekonomiyi koruma amacıyla Cumhuriyet Halk Fırkası'nın dış ticareti kısıtlayıcı önlemler alması karşısında, tüccarlar Terakkiperver Fırka'yı desteklemişler, yeni parti de programında ekonomiyle ilgili bölümlerinde özellikle de 31. ve 32. maddelerde¹⁹², serbest ticareti geliştici önlemler alınması yönünde ifadelere yer vermişti¹⁹³. Yine Cafer Tayyar'a bakacak olursak, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programının ekonomik prensipleri, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın prensiplerinden daha açıktı. Paşa, konuyla ilgili olarak, Almanya'da çıkan ve *Vatan*'da da yayınlanan *Berliner Börzen Zaytung* gazetesinde çıkan habere atıfta bulunur. Cafer Tayyar'ın

¹⁸⁸ A.g.e., ss. 184-185.

¹⁸⁹ A.g.e., s. 166.

¹⁹⁰ A.g.e., s. 161.

¹⁹¹ A.g.e., s. 161.

¹⁹² Bu maddelerin içerdiği hükümler şunlardı: *Madde 31- Ecnebi piyasalardan celbedeceğimiz mamulât ve masnuat için metai mübadele teşkil etmek üzere topraklarımızın istidadatı tabiiisinde dahil bulunan mevaddı iptidaiyei sınaiyenin tezyidi de ziraat programımızın esaslarındandır. Madde 32- Ticaretin umum limanlarda ve bilhassa İstanbul' da maruz olduğu tahmil ve tahliye gümrük ve antrepo ve liman müşkülâtı ve masarifi zaide serian bertaraf edilecek ve tüccarın yalnız umumi antrepolarında bulunacak olan emteası için varant usulü sayesinde itibar bulması temin olunacaktır. Dahili, harici ve transit ticaretlerinin kuyud ve müdahalâttan âzade olarak serbest bir surette inkişafına çalışılacaktır.* Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 618.

¹⁹³ Nühket Turgut, a.g.e., ss. 258-259.

aktardığı şekliyle haber şöyledir: " *Muhalefet fırkasının programının iktisadi cephesi düveli muazzama başta olarak, bütün Avrupa memleketleri için müsavi münasebatı maliye ve iktisadiyeyi hedef tutmaktadır. Türkiye'nin Asyayı suğrada haiz olduğu menabii tabiiyenin beynelmilel sermayenin yardım ve müzaheretıyla kıymetlendirilmesi için yeni teşekkül eden fırkanın programında vazih maddeler bulunması hükümeti de bu yolda tedbirli olmaya sevkedecektir* " ¹⁹⁴.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırka programında yabancı sermayeyi teşvik edici unsurlara yer verilmiş olması, ileri görüşlülük olarak yorumlanmış, bunun yanında, Halk Fırkası'nın yabancı sermaye karşıtlığınca, Türkiye'nin yıllarca Avrupa'nın gerisinde kalmasına yol açtığı ileri sürülmüştür ¹⁹⁵.

İllegal olarak varlığını sürdüren Türkiye Komünist Partisi'ne göre de, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, gericiliğin başkaldırışının bir ifadesiydi ve yobazların, yabancı sermaye yanlısı çevrelerin oluşturduğu bir koalisyondur. Bu nedenle Türkiye Komünist Partisi'ne göre, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, devrimci bir Türkiye'de var olmamalıydı ¹⁹⁶.

58 maddeden oluşan parti programının ¹⁹⁷ hiç kuşkusuz en çok konuşulan ve tartışılan, ileride partinin kapatılmasına gerekçe oluşturacak maddesi, 6. maddesiydi.

¹⁹⁴ Cafer Tayyar Eğilmez, a.g.m., Millet, VII/157, (10 Şubat 1949), s. 5.

¹⁹⁵ Tekin Ezer, a.g.e., ss. 132-133. Tekin Ezer'in ileri görüşlülük olarak sunduğu yabancı sermayeyi teşvik amaçlı maddeler, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programının 40 ve 41. maddeleriydi: *Madde 40- Devletin itibarı malii haricisini ihya etmeğe bütün kuvvetimizle çalışacağız. Serapa muhtacı imar olan bir memlekette yalnız kendi servet ve sermayesile yaşamak fikrinin doğru olmadığına kaniiz. Temini âsaiyle, teessüsü sükân ve istikrar ile harici sermayelere gösterilecek hüsnü kabul ile herkese telkini itimad ederek bu sayede harap memleketimizi seri adımlarla inkişaf ettirmeğe gayret edeceğiz.*

Madde 41- Memlekete hariçten sermaye gelmesine, ticaretin inkişafına ve hayatın kesbi ehveniyet etmesine mani ahvalden biri olan kambiyo tahvilâtına nihayet vererek milli paranın ecnebi paralarına nazaran müstakar olmasını temin için Devlet bankası ile bir itilâf akdolunacaktır. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 619.

¹⁹⁶ Ömür Sezgin- Gencay Şaylan, " Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, VIII, s. 2047.

¹⁹⁷ Ali Fuad Cebesoy, parti programının 64 madde ve bir ek maddeden oluştuğunu belirtir. Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., s. 112. Buna karşılık Tarık Zafer Tunaya, 58 maddeye yer verir. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., ss. 616-620.

Bu madde, "*fırka efkâr ve itikâdâtı diniyeye hürmetkârdır*" şeklinde düzenlenmişti. Ali Fuad Cebesoy tarafından partinin laik olduğunun bir ifadesi¹⁹⁸ olarak sunulan böyle bir maddenin, camilerin açık olduğu, isteyenin orucunu tutabildiği ve imam-hatip okullarının açıldığı bir dönemde böyle bir maddeye ihtiyaç olmaması bir yana¹⁹⁹, gerici çevreleri kışkırtacağı²⁰⁰, büyük çoğunluğunun eski alışkanlık ve anlayışlarını koruduğu²⁰¹, bu dönemde uygulanan laik politikalar çerçevesinde dinsel güçlerin sistem dışı davranma eğilimlerinin güçlü olduğu bir toplumda beklenmesi gerekirdi ki Şeyh Sait İsyanı, Kürdistan devleti kurma amacı dışında, bu laik politikalara karşı bir protesto hareketiydi²⁰².

Bu arada 21 Kasım'da, İsmet Paşa başkanlığındaki kabine yerine Fethi Bey göreve gelmiş, yeni hükümet, şimdilik kaydıyla Terakkiperver milletvekillerinin de güvenoyunu almıştı²⁰³. Fakat bu destek, ekonomide koruma yanlısı olduğunu açıkça ifade etmiş hükümet programına karşılık, gümrüklerde indirim ve serbest ekonomiyi savunan Terakkiperver Fırka programıyla tezat oluşturduğu, bunun da yeni parti prensiplerine sadakatsizliğin göstergesi olduğu şeklinde yorumlanmıştı²⁰⁴. Nitekim, partinin İstanbul Genel Sekreteri Kara Vasıf, programlarında adem-i merkeziyetin esas alındığını ve yalnızca tütünde değil herşeyde tek el karşıtı olduklarını açıklamıştı²⁰⁵.

Diğer yandan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yakında belediye başkanlarının halk tarafından seçilmesi yönünde girişimde bulunacağı haberlerine, Terakkiperverler tarafından kendi programlarının taklidi yorumu getirilmişti²⁰⁶.

¹⁹⁸ Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., ss. 113-114.

¹⁹⁹ Falih Rıfık Atay, *Atatürkçülük Nedir?*, İstanbul, 1969, s. 37.

²⁰⁰ Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, C. II, s. 346.

²⁰¹ Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, Sarmal yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995, s. 111.

²⁰² Binnaz Toprak, "Türkiye' de Dinin Denetim İşlevi", *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, (Derleyenler: Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Der yay., İstanbul, t.y., s. 390.

²⁰³ Sada-yı Hak, 23 Teşrinisâni 1340. İsmet İnönü başkanlığındaki hükümetin istifası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası' nın bir başarısı gibi değerlendirilmiştir. Tekin Erer, a.g.e., s. 137.

²⁰⁴ Anadolu, 28 Teşrinisâni 1340.

²⁰⁵ Sada-yı Hak, 9 Şubat 1341.

²⁰⁶ Sada-yı Hak, 1 Kanunusâni 1341.

II- KURULUŞDAN SONRAKİ GELİŞMELER

A- PARTİ İÇİNDEKİ ANLAŞMAZLIK SÖYLENTİLERİ

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan kısa bir süre geçmiş olmasına karşın, parti içinde karışıklıkların çıktığı ve partinin üç gruba bölüneceği söylentileri çıktı.

Söylentilere neden olan karışıklığın temelinde Halide Edip Adıvar¹ ile eski Maliye bakanı Cavid Bey'in partiden ihracının istenmesi yatıyordu. Habere göre, Halide Edip Hanım'ın ihracını hocalarla muhafazakarlar, Cavid Bey'in ihracınıysa Kâzım Karabekir ile arkadaşları istiyordu. Bu iddialar çerçevesinde, Muhafazakarlar ve hocalar, Kâzım Karabekir ve taraftarları ve Refet Bele², Adnan Adıvar ile İsmail Canpolat'ın grupları olmak üzere partinin üçe ayrıldığı, Rauf Bey'in durumununsa belirsiz olmasına karşılık, muhafazakarlar tarafından benimsendiği, Ali Fuad Cebesoy'un ise yalnız kaldığı ileri sürülüyordu³. Partinin bölüneceğine yönelik bu iddialara ek olarak, Halide Edip Hanım'ın partiden ihracının istenmesine tepki olarak, Adnan Adıvar'ın, Sabit (Erzincan) Bey'in evindeki toplantıyı terk ettiği, bu tartışmalardan hoşlanmayan Ali Fuad Cebesoy'un iki ay içinde partiden çekileceği,

¹ Halide Edip Adıvar bir gazeteyle yaptığı söyleşide, particilikle ilgilenip ilgilenmediği şeklindeki soruya, parti siyasetiyle ilgilenmediğini, ne radikal ve yenilenmiş olduğunu söyleyen Cumhuriyet Halk Fırkası'na ne de kadınlara oy hakkı vermeyi ön görmediği için Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na hissi de olsa taraftar olmadığını, ancak cumhuriyetçi, laik ve serbest ticaret yanlısı, aynı zamanda kadınlara seçilme hakkı veren bir partiye taraftar olabileceğini belirtmişti. Sada-yı Hak, 27 Teşrinisâni 1340.

² Refet Paşa (İstanbul)'nın, partisinin haberi olmadan, İzmir'de eski vali Rahmi Bey, İstanbul'da Cavid Bey ve arkadaşları, Adana'da da Toksöz gazetesi sahibi Abdülkadir Kemali Bey'le özel bir teşkilat gerçekleştirmek amacıyla anlaştığı yönündeki haberlerin, parti içinde Refet Paşa'ya karşı kırgınlık ve hoşnutsuzluğa yol açtığı ve Paşa'nın bu durumu açıklamaya davet edildiği söyleniyordu. Anadolu, 2 Kanunuevvel 1340. İddialardan biri de, Refet Paşa'nın yukarıda sözü edilen İzmir, İstanbul ve Adana'daki kendi özel teşkilatına dayanarak yeni bir grup oluşturacağı yönündeydi. Anadolu, 26 Teşrinisâni 1340.

³ Anadolu, 25 Teşrinisâni 1340.

parti içindeki muhaliflerin de Kâzım Karabekir ile Ali Fuad Cebesoy'un etrafında toplanacağı söylentilerine yer veriliyordu⁴.

Terakkiperver içinde İzmit mebusu Ahmet Şükrü Bey'e karşı da bir hoşnutsuzluğun olduğundan söz ediliyor⁵, daha da ileri gidilerek, Şükrü Bey'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan istifa etmiş olabileceği de iddialar arasında yer alıyordu⁶.

Ancak, yeni parti içinde varolduğu söylenen hoşnutsuzluk ve partinin bölünmeye doğru gittiği haberleri, Terakkiperver ileri gelenleri tarafından yalanmakta gecikmedi. Bu bölünme iddiaları, partinin ileri gelenlerine göre, Terakkiperver'i kamuoyuna kötü tanıtmaya propagandalarının bir parçasıydı⁷. Aynı düşünce *Sada-yı Hak*'da çıkan bir yazıda da savunuluyordu. Gazetede, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası içinde, Halide Edip ve Cavid Bey'in partiden ihrac edilip edilmemesine dayalı olarak varolduğu söylenen anlaşmazlıklar, İzmit mebusu Şükrü Bey'le birkaç arkadaşının ayân meclisi taraftarı olması, diğer üyelerin buna muhalif olmalarına dayandırılıyor, ancak bunun da aleyhte yürütülen propagandaların ürünü olduğu söyleniyordu. Terakkiperver Fırka ileri gelenleri arasında yapılan araştırmaya dayandırılan haberde, parti programının hazırlanması aşamasında ayân meclisi düşüncesinin bazı mebuslar tarafından desteklenerek programda yer vermek istendiği fakat yapılan değerlendirmede uygun görülmemekle program dışı bırakıldığı, ayân meclisi fikrine en çok Feridun Fikri ile Halis Turgut'un muhalefet ettikleri ileri sürülüyordu⁸. Ayrıca konuyla ilgili olarak Ali Fuad Cebesoy'un " *Ne programımızda böyle bir kayıt ne de bu fikirde bir arkadaş vardır. Suret-i katiyyede yalandır, tekzib ediniz* " sözlerine yer veriliyordu⁹.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası içinde anlaşmazlıklar olduğu yönündeki haberler bir süre daha devam etmiş, parti için zayıflık göstergesi olacağı gerekçesiyle

⁴ Anadolu, 26 Teşrinisâni 1340.

⁵ Anadolu, 2 Kanunuevvel 1340.

⁶ Anadolu, 10 Kanunuevvel 1340. Bu iddialara rağmen, Terakkiperver'in genel idare kurulu açıklandığında, Şükrü Bey'in adı üyeler arasındaydı. Türk İli, 11 Kanunuevvel 1340.

⁷ Sada-yı Hak, 26 Teşrinisâni 1340.

⁸ Sada-yı Hak, 28 Teşrinisâni 1340.

⁹ Sada-yı Hak, 28 Teşrinisâni 1340.

Adnan Bey'in partiden çıkarılmasına Ali Fuad Paşa'nın razı olduğu¹⁰, hatta Halide Edip ile Cavid Bey sorununun çözülmesine kadar Kâzım Karabekir'in parti başkanlığını yürütmeyeceği belirtilmişti¹¹. Bir diğer habere göre de, yeni parti, birincisi Refet Bele, Cavid ve Adnan Beyler, ikincisi Feridun Fikri ile Halis Turgut ve taraftarları, üçüncüsü de Halide Edip ve Cavid Bey'e muhalif Rüştü Paşa gruplarından oluşan üç ayrı hizbe ayrılmıştı¹².

Burada şunu belirtmek gerekir ki, eski Maliye bakanının adının Terakkiperver üyeleri arasında geçmemiş olmasına ve yeni partinin programının Cavid Bey tarafından hazırlandığı iddialarının yalanlanmış olmasına rağmen¹³, yukarıda değindiğimiz karışıklık ve bölünme söylentilerine, Cavid Bey'in adının konu edilmiş olması dikkat çekicidir.

B- ÖRGÜTLENME GİRİŞİMLERİ

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kuruluşundan itibaren örgütlenmeyi, şubeler açmayı ve bunu ülkenin tamamında gerçekleştirmeyi planlamıştı. Nitekim Rauf Bey basına verdiği demeçte, Haziran ayına kadar partinin örgütlenmesini ülkenin tümünde tamamlayacağını ifade etmişti¹⁴.

Urfa, partinin ilk şubesini açtığı yerdir¹⁵. Urfa şubesi, partinin kuruluşundan on gün sonra 27 Kasım'da Hacı Hüseyin Ağazade Hasan Ağa'nın başkanlığında

¹⁰ Anadolu, 28 Teşrinisâni 1340.

¹¹ Anadolu, 3 Kanunuevvel 1340.

¹² Anadolu, 8 Kanunuevvel 1340.

¹³ Bilindiği gibi, 1926 İzmir suikasti yargılamaları sırasında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programının İttihadçılar tarafından hazırlandığı yönündeki iddialar, Nisan 1923'de, eski İttihadçılar tarafından hazırlanan programla, yeni parti programı arasındaki farklar kanıt gösterilerek, Cavid Bey tarafından yalanlanmıştı. Erik J. Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, (Çev: Gül Çağalı Güven), Bağlam yay., İstanbul, 1992, s. 135. Ayrıca Kâzım Karabekir'in aynı yöndeki görüşleri için bkz. Ahenk, 4 Temmuz 1926.

¹⁴ Türk İli, 24 Kanunuevvel 1340.

¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 613. 21 Aralık tarihli Tanin'de partinin Urfa şubesinin bir gün önce yani 20 Aralık'da açıldığı haber veriliyor, şube başkanı olarak Refet Bey'in adı geçiyordu. Tanin, 21

kurulmuştu¹⁶. Fakat partinin en etkin olduğu ve en çok üzerinde durulan yer ise İstanbul olmuştur. İstanbul teşkilatı ile önceleri İsmail Canpolat'ın ilgileneceği söylenmiş¹⁷, daha sonra Refet Paşa'nın ismi bu teşkilatı yapacak kişi olarak geçmiştir¹⁸. Ancak İstanbul il teşkilatı Erzincan mebusu Sabit Bey tarafından tamamlanmıştır¹⁹ ki, Sabit Bey bu amaçla 7 Aralık'da Ankara'dan İstanbul'a gelmişti²⁰.

Öyle anlaşıyor ki İstanbul teşkilatıyla ilgili hazırlıklar, Aralık ayının sonlarına doğru tamamlanma aşamasına girmiş, 22 Aralık'da, İstanbul şubesiyle ilgili beyannamenin birkaç gün içinde verileceği ve Karakol Cemiyeti kurucularından ve eski İttihatçılardan Kara Vasıf'ın partinin İstanbul şubesi temsilcisi olarak gösterileceği bildirilmiş²¹, Kara Vasıf, şube için bina aradıklarını açıklamıştı²².

1 Ocak'da, yönetim kurulu, yapılan seçimler sonucu, Hüseyin Avni, eski Erzurum mebusu Necati, Hafız Mehmet, İsmail Hakkı, Doktor Nafiz, Hüseyin Hakkı ve Müfid Beyler'den²³ oluşan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İstanbul şubesi beyannamesinin hükümete verildiğinden söz edilmişti²⁴. Bu arada İstanbul ile ilgili hazırlıkların devam ettiği bugünlerde örgütlenmesi tam olarak gerçekleştirilmiş tek yer Sivas'tı²⁵.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 8 Aralık'da yaptığı toplantıda parti başkanlığına getirdiği Kâzım Karabekir'in dile getirdiği gibi taşrada, İzmir, Bursa,

Kanunuevvel 1340. Ancak Ali Fuad Cebesoy, partinin İsyân Bölgesi İstiklal Mahkemesi bölgesinde hiç şube açmadığını, sadece Urfa, Mardin ve Siverek'e inceleme amacıyla Fethi Bey'i gönderdiklerini söyler. Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., s. 159.

¹⁶ Ahmet Yeşil, a.g.e., s. 249, dn: 53.

¹⁷ Sada-yı Hak, 18 Teşrinisâni 1340.

¹⁸ Anadolu, 20 Teşrinisâni 1340.

¹⁹ Türk İli, 22 Kanunuevvel 1340. Sabit Bey, 22 Aralık'da, İstanbul basınına yaptığı açıklamada, İstanbul'a şube örgütüyle ilgili hazırlıklar çerçevesinde geldiğini, örgütlenme işi tamamlandığı için Ankara'ya döneceğini ve bir-iki güne kadar şubeyle ilgili beyannamenin hükümete verileceğini, böylece İstanbul şubesinin resmen kurulmuş olacağını belirtmişti. Tanin, 22 Kanunuevvel 1340.

²⁰ Sada-yı Hak, 8 Kanunuevvel 1340.

²¹ Türk İli, 22 Kanunuevvel 1340.

²² Türk İli, 24 Kanunuevvel 1340.

²³ Türk İli, 23 Kanunuevvel 1340.

²⁴ Türk İli, 1 Kanunusâni 1341.

²⁵ Tanin, 22 Kanunuevvel 1340. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Sivas merkezi 5 Aralık'da Şekerzade İsmail Efendi'nin başkanlığında kurulmuştu. Tanin, 6 Aralık 1340. İzmir basınında ise 22 Aralık'da yer alan bir habere göre Sivas şehrinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırka örgütünün tamamlandığından söz ediliyordu. Türk İli, 22 Kanunuevvel 1340.

Konya, Adana illerinde, Aralık ayı süresince şubeler kurarak açmayı planlamıştı²⁶. Tokat mebusu Bekir Sami Bey'in, Adana'ya giderek, oradaki gayri Türk unsurlar arasında teşkilat yapmak amacıyla, eski Kastamonu mebusu ve Toksöz gazetesi sahibi Abdülkadir Kemali Bey'e direktif vermek için görevlendirildiği bildirilmişti²⁷.

Ancak partinin kuruluşundan iki buçuk ay kadar bir süre geçmiş olmasına rağmen parti yalnızca İstanbul ve ilçelerinde, Eskişehir, Samsun ve Trabzon'da şubeler açabilmiş, İzmir'de ise, parti daha incelemelerini tamamlamamıştı²⁸. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İzmir teşkilatı hazırlıklarıyla, önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz ve yeni partiden istifa edeceği iddia edilen İzmir mebusu Şükrü Bey ilgilenmişti²⁹. Ancak İzmir şubesinin kuruluşu, hazırlıklarında yaşanan zorluklar çerçevesinde Şubat ayı başlarında hala gerçekleşmiş değildi³⁰. Şubat ayından sonra da partinin İzmir şubesinin kurulduğuna ait herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte Ahmet Yeşil, biri Kara Vasıf'a gönderilen 5 Kanunusâni 1341 tarihli ve Ali Fuad Cebesoy imzalı, diğeri eski İzmir valisi Rahmi Bey'e gönderilen 15 Kanunusâni 1341 tarihli ve Kara Vasıf imzalı yazılara dayanarak, açılış tarihi belli olmamakla beraber İzmir şubesinin Rahmi Bey başkanlığında kurulduğunu söylemektedir³¹. Bu şubelerden başka Terakkiperver Fırka, Erzurum, Ordu, Karahisar-ı sahip, Amasya, Maraş ve Sinop illerinde de şubeler açmıştı³².

Partinin Trabzon merkez teşkilatı ise 23 Ocak 1925'te açıldı. Merkezin açılışı sırasında eski Trabzon milletvekillerinden Hafız Mehmet, yaptığı konuşmada, millet hakimiyetinin ancak kurulacak kontrol partileriyle sağlanabileceği konusu üzerinde durarak, Terakkiperver'in bu gerçekten yola çıkılarak kurulduğunu ve partinin halkın gözü kulağı olacağını söylemişti³³. 20 Şubat 1925'te ise Maçka

²⁶ Sada-yı Hak, 10 Kanunuevvel 1340.

²⁷ Anadolu, 20 Teşrinisâni 1340.

²⁸ Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., s. 141.

²⁹ Ahenk, 11 Kanunuevvel 1340.

³⁰ Erik J. Zürcher, a.g.e., s. 88.

³¹ Ahmet Yeşil, a.g.e., s. 252, dn: 61.

³² A.g.e., ss. 252-253.

³³ Veysel Usta, a.g.m., Tarih ve Toplum, 126/XXI, (Haziran 1994), ss. 29-30.

teşkilatının açılmasıyla, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Trabzon merkezinde ve ilçelerinde teşkilatlanması tamamlanmış oluyordu³⁴.

1- Ara seçimler ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

1 Aralık 1924'te başlayan ara seçimler, 13 boş sandalye için yapılıyordu ki, bunlardan 5'i ölüm, 5'i askerlikle milletvekilliğinin ayrılması sonucu milletvekilliğinden istifa edip askerliği tercih edenler³⁵, 3'ü de elçiliklere atama nedenleriyle boşalmıştı³⁶.

Ara seçimler basında da geniş yankı bulmuştu. Çünkü, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın karşısında, Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisi Terakkiperver'in de yer alacak olması, 1924 Aralık ara seçimlerini 1923 seçimlerinden farklı bir boyuta taşıyordu³⁷. Bu bir anlamda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası için de, kendisini deneme fırsatı ve kamuoyu karşısındaki durumunun göstergesi olacaktı. Ancak ara seçimlerin yeni partinin kuruluşundan çok kısa bir zaman sonra gerçekleşmesi ve örgütlenmeye tam olarak başlamamış olması parti ileri gelenlerini endişelendiriyordu. Nitekim, ara seçimlerde kaybetme olasılığının fazla olması, bunun da partinin kredisini düşüreceği endişesi, seçimlerde aday göstermekten son anda vazgeçilmesine yol açmıştı³⁸.

Basında ara seçimlerin geniş yer bulmasına karşılık, Terakkiperver'in adayları ve aday gösterip göstermeyeceği konularında çelişkili haberler çıkıyordu. Bu haberlerin birinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İstanbul, Aydın, Bursa, Urfa ve Gümüşhane olmak üzere beş yerde aday göstereceği, bu adayların da

³⁴ A.g.m., ss. 30-31.

³⁵ 30 Ekim'de kompo düşüncesi çerçevesinde Mustafa Kemal'in isteği üzerine, İzzettin Paşa, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa, Ali Hikmet Paşa, Fahrettin Paşa ve Şükrü Naili Paşa milletvekilliklerinden istifa etmişlerdi.

³⁶ Ahmet Yeşil, a.g.e., ss. 288- 289.

³⁷ A.g.e., s. 289.

³⁸ Anadolu, 5 Kanunuevvel 1340.

İstanbul'da Vatan muhabiri Ahmet Emin Bey ile Ali İhsan Paşa³⁹, Urfa'da Toksöz sahibi Abdülkadir Kemali Bey, Bursa'da Nurettin Paşa, Aydın'da Kâzım Karabekir'in kayınpederi Cemal Bey⁴⁰, Gümüşhane'de ise Hüseyin Avni Bey'in olacağı söyleniyordu⁴¹. Bir gün önceki haberde ise Nesimi Bey ve Cavid Bey'in Terakkiperver Fırka'nın İstanbul adayı oldukları belirtiliyordu⁴². Birkaç gün sonra da Terakkiperver Fırka'nın İstanbul mebusluğuna eski Ticaret Bakanı Ahmet Nesimi, Haşim ve Hilâl- i Ahmer ikinci başkanı Hamid Beyler'i aday göstereceği, diğer yerlerden ise aday göstermeyeceği, bağımsız olarak adaylığını koyanlardan, İzmir'de eski vali Rahmi, Gümüşhane'de Baytar Tahsin, Kırşehir'de Sıdkı, Sinop'ta ise ziraat müfettişi Zihni Beyler'in kazanmalarını arzuladıkları, ayrıca İstanbul için isimleri geçen üç adaydan Hilâl- i Ahmer ikinci başkanı Hamid Bey'in tercih edilerek aday ilan edileceği ifade ediliyordu⁴³. Tevetoğlu'nun aktardığına göre, İngiliz Muhipler Cemiyeti kurucusu ve 150'likler listesinde yer alan Sait Molla, yurtdışından 26 Ocak 1924'te Recep Peker'e gönderdiği bir mektupta, Mısır'da halifeye yardım eden zenginlerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası için aralarında yardım topladıklarını, Mısırlı bir tüccarın da bu parayla Terakkiperver Fırka'nın üstünlük sağlayacağını ve halifeyi iade edeceğini söylediğini, ayrıca bu yardımın Hilâl- i Ahmer'e gönderildiğini ve bütün bunlara Hilâl- i Ahmer'in aracılık yaptığını iddia ediyordu⁴⁴.

Bir gün sonra basında Terakkiperver'in İstanbul adayının eski ayân başkanı Ahmet Rıza Bey olduğu yazılıyordu⁴⁵. Buna karşılık Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, İstanbul için aday gösterdiği Hakkı Şinasi Paşa'nın kazanamayacağından endişelendiği basına yansımış, bundan dolayı da Hakkı Şinasi Paşa'nın aday

³⁹ Bu haberlere karşılık Ali İhsan Paşa, Terakkiperver tarafından İstanbul için aday gösterildiğinden haberi olmadığını, aslında kendisinin bağımsız olarak adaylığını ilan ettiğini söylüyordu. Anadolu, 2 Kanunuevvel 1340. Ali İhsan Paşa daha sonra basına verdiği başka bir beyanatta, İstanbul'da daha önce Halk Fırkası adaylarını seçen müntehib- i sânilerin şimdi aynı düşüncede olmadıklarını, serbest kalmaları halinde kendisine oy verecekleri iddiasında bulundu. Sada- yı Hak, 11 Kanunuevvel 1340.

⁴⁰ Cemal Bey, kendisinin ve oğlu Ekrem'in Aydın'da aday gösterileceği haberlerini, gazetelere gönderdiği telgraflarla yalanlamış ve haberin düzeltilmesini istemişti. Anadolu, 28 Kanunuevvel 1340.

⁴¹ Anadolu, 2 Kanunuevvel 1340.

⁴² Sada-yı Hak 1 Kanunuevvel 1340.

⁴³ Anadolu, 5 Kanunuevvel 1340. Sada- yı Hak, 7 Kanunuevvel 1340.

⁴⁴ Fethi Tevetoğlu, Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Türk Tarih Kurumu yay., 2. Baskı, Ankara, 1991, s. 141.

⁴⁵ Sada- yı Hak, 8 Kanunuevvel 1340.

gösterilmesinden vazgeçildiği ve onun lehine propaganda yapılmamasını İstanbul merkez kurulundan istediği belirtilmişti⁴⁶. Ancak daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası başkan vekili ve Afyonkarahisar mebusu Ali Bey, İstanbul adayının Hakkı Şinasi Paşa olduğunu açıklamıştı⁴⁷.

Terakkiperver cephesindeyse İstanbul için aday gösterme kargaşası devam ediyordu. İl teşkilatıyla ilgilenmek üzere İstanbul'a gelen Erzincan mebusu Sabit Bey, teşkilatlarını tamamlamadıkları gerekçesiyle, İstanbul'dan aday göstermeyeceklerini bildirdi⁴⁸.

Sonuçta, İstanbul için yapılan seçimlerin sonunda Cumhuriyet Halk Fırkası adayı Hakkı Şinasi Paşa 1043 oyla milletvekili seçilmiş, Ali İhsan Paşa ise 105 oy alabilmişti⁴⁹. Seçimlerden sonra Hakkı Şinasi Paşa'nın gerisinde kalan Ali İhsan Paşa basına yaptığı açıklamada, 300 müntehib-i sâninin kendisine oy vermeyi vaadettiğini dolayısıyla müntehib- i sânilerin baskı ve tehdit altında kaldığı veya oyların sayımında usulsüzlük yapıldığı iddiasında bulundu⁵⁰.

Fahrettin Paşa ve Sait Bey'den boşalan İzmir mebuslukları için, İstanbul, İzmir ve Trabzon teşkilatları için görevlendirilen İzmit mebusu Şükrü Bey, İzmir'de kazanacaklarını umduklarını, birinci adaylarının eski vali Rahmi Bey olduğunu, ikinci adaylarının ise, partinin İzmir kurulu tarafından, eski Mebusan Meclisi başkanı Halil, İzmir Yetimler Yurdu Müdürü Sezai ve Doktor Ethem Beyler arasından belirleneceğini söylemiş⁵¹, ancak aynı gün Rahmi Bey'in hiç bir parti adına adaylığını koymadığı, partilerin teşkilat sorunlarından ziyade ülke işlerini düşünmek istediği yönündeki açıklaması basında yer aldı⁵². Rahmi Bey'in bu açıklamasına rağmen, Ali Fuad Cebesoy' un, Rahmi Bey'e bir telgraf göndererek, Terakkiperver adına İzmir'de adaylığını koymasına ricasında bulunduğu da ileri sürülüyordu⁵³. Yukarıda da değindiğimiz gibi ara seçimlerin, kuruluşundan hemen sonraya

⁴⁶ Sada- yı Hak, 8 Kanunuevvel 1340.

⁴⁷ Türk İli, 9 Kanunuevvel 1340.

⁴⁸ Türk İli, 10 Kanunuevvel 1340.

⁴⁹ Türk İli, 12 Kanunuevvel 1340. Anadolu, 14 Kanunuevvel 1340.

⁵⁰ Sada- yı Hak, 14 Kanunuevvel 1340.

⁵¹ Sada- yı Hak, 24 Kanunuevvel 1340.

⁵² Sada- yı Hak, 24 Kanunuevvel 1340.

⁵³ Sada- yı Hak, 24 Kanunuevvel 1340.

rastlaması ve teşkilatını tamamlayamaması üzerine, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 13 boş sandalye için yapılan bu seçimlerin hiç birine kendi resmi adaylarıyla katılmamış, partiye yakın gördüğü bağımsız adayları desteklemeyi tercih etmişti⁵⁴. Ancak ısrarlar karşısında sadece İzmir'de seçimlere katılma girişiminde bulunmuş, ancak parti adayı olması için Rahmi Bey'e yapılan teklifin eski vali tarafından kabul edilmemesi nedeniyle seçime katılma girişimi sonuçsuz kalmıştı⁵⁵.

Bu arada Cumhuriyet Halk Fırkası'nın da İzmir adaylarının Dahiliye Müsteşarı Hüseyin Münir Bey ve Kamil Bey olduğu duyurulmuş⁵⁶, bu adaylarla ilgili olarak *Sada- yı Hak* muhabirinin 40 müntehib-i sâni ile yaptığı söylenen görüşmede, bu müntehib-i sânilerden 30'unun Rahmi Bey'e karşı Kamil Bey'in aday gösterilmesinin büyük bir hata olduğu değerlendirmesinde bulundukları ve oylarını Rahmi Bey'e vereceklerini, diğer 10'unun ise Münir Bey'i tanımadıkları için Terakkiperver'in adayı Halil Bey'i destekleyeceklerini söyledikleri ileri sürülmüştü⁵⁷.

Ara seçimler özellikle de İzmir seçimleri İzmir basınında geniş yer bulmuş, konuyla ilgili haber yorumlara yer verilmişti. Bunlardan birinde, İzmir'de gerçekleşen seçimlerin diğer illerden ayrı bir öneme sahip olduğu, iki yıl önceki İzmir ile şimdiki İzmir arasında gerek iktisadi gerekse de sosyal farklar bulunduğu vurgulanarak şu görüşler ifade edilmişti: " ... İki sene evvel İzmir her ne olursa olsun kendilerini düşman zulmünden, Yunan esaretinden kurtarmış olan Müdafaa- i Hukuk namzedlerine körü körüne reyini vermişti. Bugün ise Müdafaa- i Hukuk' dan doğan Halk Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası namıyla ikiye ayrılmıştır.

Mevki- i iktidarda olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın elyevm İzmir'de gayrı muntazam ve şümulsüz olsa da yine bir teşkilatı vardır. Yeni fırkanın henüz ne teşkilatı ne mutemedi yok ise de her yenilikte olduğu gibi bir çok taraftarları bulunuyor... Yalnız şurasını kaydedelim ki, Halk Fırkası namzedleri karşılarında kuvvetli rakipler görecektir ve işte bu rakipler üzerine İzmir' de yapılacak muhtelif

⁵⁴ Ahmet Yeşil, a.g.e., s. 291.

⁵⁵ Ahenk, 4 Temmuz 1926., Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., s. 123.

⁵⁶ Türk İli, 21 Kanunuevvel 1340.

⁵⁷ Sada- yı Hak, 23 Kanunuevvel 1340.

propagandalar efkâr-ı umumiye üzerinde hayli tesirler icrasında hali lalmayacaktır. Biz çok istiyoruz ki, iki sene evvel intihab ettiğimiz muntehib- i sâniler, kendilerini intihab eden halk ile temasa gelerek onların temayüllerini, onların arzularını anlasınlar ve vekâletlerini hakkıyla ifâ etsinler..."⁵⁸.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İzmir adaylarıyla ilgili olarak, kendisiyle görüşen *Sada-yı Hak* muhabirine parti ileri gelenlerinden ismi verilmeyen biri, zamanın dar olması dolayısıyla merkeze bağlı bölgelerde teşkilat yapamadıkları, bir çok ilçede de adaylarını bildiremedikleri dolayısıyla adaylarının beş-on oy almasının muhtemel olduğu, ikinci aday için halkın beğenebileceği bir kişi bulamadıkları bu nedenle yalnız Rahmi Bey ile yetinecekleri açıklamasında bulunmuştu⁵⁹. Zaten Halil Bey, Terakkiperver tarafından İzmir adayı olarak gösterileceği haberleri üzerine İzmir Belediye Başkanlığı'na gönderdiği telgrafla, yeni partinin bazı esaslarının kendi siyaseti ve görüşüyle uyuşmamasını gerekçe göstererek Terakkiperver adaylığını reddetmişti⁶⁰.

Sonunda İzmir ara seçimleri, Cumhuriyet Halk Fırkası adayları Münir ve Kamil Beyler'in kazanmasıyla sona erdi⁶¹. Seçim sonuçlarını değerlendiren Mehmet Sırrı, Rahmi Bey'in kaybetmesini şaşkıncı bulmuş olsa gerek şu görüşleri ileri sürüyordu: " ... *Parlamento hayatımız veyahud parlamento hayatları için memleketini seven ve memleketini yüksek görmek isteyen gençleri düşündürmeye hem de biraz merak ve endişe ile düşündürmeye kâfidir zannediyoruz.*

Mithat ve Eşref Paşalar'dan sonra bu memleketi ihya için her mesuliyeti deruhde ve her türlü müşkilat ve mezhimi iktihâm eden ve İzmir'in her köşesinde asırlarla yaşayacak bir abide- i faaliyet bırakan Rahmi Bey, mümeyyizlikten mektupçuluğa yükselttiği ve onun cansız ve hayatsız bir altı olan Kamil Bey'de yine aynı mahallerde 575 rey almaya muvaffak oluyor..."⁶².

⁵⁸ *Türk İli*, 22 Kanunuevvel 1340.

⁵⁹ *Sada- yı Hak*, 26 Kanunuevvel 1340.

⁶⁰ *Anadolu*, 28 Kanunuevvel 1340.

⁶¹ Münir Bey 623, Kamil Bey 577, Rahmi Bey ise 134 oy almışlardı. *Sada- yı Hak*, 30 Kanunuevvel 1340.

⁶² *Sada- yı Hak*, 31 Kanunuevvel 1340.

İstanbul ve İzmir'deki seçimlerden sonra en ilgi çekici gelişmeler Bursa seçimlerinde yaşandı. Seçimin ilginçliği, Cumhuriyet Halk Fırkası adayı Operatör Emin Bey'in karşısında bağımsız aday olarak seçimlere katılan Nurettin Paşa'nın kazanması, sonrasında ise seçimlerden önce askerlikten istifa etmediği gerekçesiyle mazbatasının onaylanmamış olmasından kaynaklanıyordu.

Basına yansıdığı şekliyle Nurettin Paşa, 56 oy fazla alarak Emin Bey'in önünde yer almış, ancak Paşa, seçimlere adaylığını koyarken, iki ay öncesinden askerlik görevinden istifa etmesi gerekirken bunu gerçekleştirmediği için mebusluğunun geçerli olamayacağı, Cumhuriyet Halk Fırkası çevrelerinden sızan haberler olarak veriliyordu⁶³.

Nurettin Paşa'nın durumuyla ilgili Emin Bey'de Bursa'da kazanamamış olmasına rağmen Nurettin Paşa'nın seçimden önce askerlikten istifa etmemiş olması nedeniyle kendisini mebus olarak kabul ettiği yönünde görüş bildirmişti⁶⁴. Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul mutemedi Refik İsmail Bey ise, seçim mağlubiyetini Bursa teşkilatının henüz yeni olmasına ve Nurettin Paşa'nın Bursa halkı tarafından çok sevilmesine bağlamış, bazı Cumhuriyet Halk Fırkacılar ise, Emin Bey'in aday gösterilmesinin hata olduğu değerlendirmesini yapmışlardı⁶⁵. Nurettin Paşa ise, gazetelerde yayınlanan açıklamasında, " *Eğer kumanda mevkiinde bulunsa idim beni intihab eden vilayet kumandam altında olsa idi o zaman istifa etmekliğim lazım idi. Halbuki şuray- ı askeri azalığı kumanda haricinde memuriyettir. Binaenaleyh askerlikten istifama lüzum yok idi. İntihabın suret- i tecellisini milletin arzuy- u vicdaniyesi telakki ederim...* " ⁶⁶ görüşünü savunmuştu.

Nurettin Paşa'nın bağımsız aday olarak seçimlere girmiş olmasına karşın, seçimleri kazanması Terakkiperver çevrelerinde sevinçle karşılanıyor ve halkın iradesine sahip çıkması olarak yorumlanıyordu. Buna rağmen Nurettin Paşa'nın yeni partiye kabul edilmesi konusunda Terakkiperver Fırka içinde aynı hava sezilmiyordu. Paşa'nın partiye katılması durumunda bazı Terakkiperverli mebusların

⁶³ Sada- yı Hak, 18 Kanunuevvel 1340.

⁶⁴ Sada- yı Hak, 18 Kanunuevvel 1340.

⁶⁵ Sada- yı Hak, 18 Kanunuevvel 1340.

⁶⁶ Sada- yı Hak, 18 Kanunuevvel 1340.

Nurettin Paşa'nın muhafazakar olmasını sebep göstererek istifa edecekleri ileri sürülüyordu⁶⁷.

Nurettin Paşa'nın muhafazakar eğilimli olmasının basında sık sık söz konusu edilmesi ve Terakkiperver ile ilişkilendirilmesi, yenileşme karşıtı olmadığını kanıtlama iddiasında olan yeni partilileri endişelendirmiş görünüyordu. Nitekim, Terakkiperverli Kanun- u Esasi Encümeni ikinci mazbata muharriri Süreyya Bey, basına, " *Nurettin Paşa mebus olamaz. Zira namzetliğini vazetmeden evvel istifa etmemiştir. Kanun gayet sarihtir ve her şeyin fevkindedir* " açıklamasında bulunmuştu⁶⁸.

Sonuçta 17 Ocak'ta Nurettin Paşa' nın mazbatası kabul olunmadı ve seçimin yenilenmesi gerekti. Ancak yapılan ikinci seçim de Nurettin Paşa'nın galibiyetiyle sonuçlandı⁶⁹. Bu sonuç üzerine Nurettin Paşa, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programıyla kendi görüşleri arasında paralellikler olduğunu fakat buna karşın bağımsız kalmak arzusunda olduğunu açıkladı⁷⁰.

C-TERAKKİPERVER FIRKA VE İTTİHATÇILIK TARTIŞMALARI

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, kuruluşundan itibaren eski İttihadçılarla ilişkili olup olmadığı, partinin İttihadçılar tarafından kurulup kurulmadığı iddiaları tartışma konusu olmuştur.

Konu ile ilgili söylenti ve gelişmelere basında da yer verilmişti. Basında yer alan bir haberde, 16 Kasım'da, yani Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunun bir gün öncesinde, İstanbul'da İttihadçılar'ın, yeni bir parti kuruluşunun konu edildiği bir toplantı düzenlediklerinden söz ediliyor, bu toplantı sonunda İttihad ve Terakki'nin isim değişikliğiyle yeniden canlandırılmasına karar verildiği ileri

⁶⁷ Sada- yı Hak, 18 Kanunuevvel 1340.

⁶⁸ Sada- yı Hak, 28 Kanunuevvel 1340.

⁶⁹ Sada- yı Hak, 6 Şubat 1341.

⁷⁰ Sada- yı Hak, 24 Şubat 1341.

sürülüyordu⁷¹. Ancak bu iddianın hemen ardından haberin yalanlanması da gecikmedi ve eski İaşe bakanı Kemal Bey tarafından tekzip edildi⁷². Rauf Bey'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, İttihad ve Terakki'nin başka bir şekli olduğu yönündeki söylentiler hakkında ne düşündüğü şeklindeki soruya " *Bizce memlekette vatandaş vardır. Vatandaşlardan efrad-ı milletten herhangi bir zat programı kabul ederse fırkamız azasındandır. Kabul etmeyenler de şahsi kanaati bizce şayan-ı hürmettir. Onlar da muhterem vatandaşlarımızdır. Binaenaleyh bir tefsire mahal yoktur...* " yanıtı vermişti⁷³. Rauf Bey'in bu sözlerine karşılık Ahmet Emin Yalman, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ergeç İttihad ve Terakki'nin kontrolü altına gireceğinden emindir. Nitekim Yalman'ın iddialarına göre, daha önceki bölümde de değindiğimiz gibi, 1924 yılının Ekim ayının ortalarında kendisini, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılmaya davet ve *Vatan* gazetesinin yeni partinin resmi yayın organı olması konusunda ikna etmek amacıyla ziyarete gelen Rauf Orbay ve Adnan Adıvar'a Kara Kemal'in el altından Ankara'ya karşı çalıştığı ve İttihad ve Terakki'nin ülkenin tapusunu kendisine ait gördüğü uyarısında bulunmuştu. Ayrıca Yalman, her ne kadar iyi niyetle başlamış bir muhalefet de olsa, bu hareketin, İttihad ve Terakki'nin kurnaz ve her tarafa dağılmış teşkilatı tarafından kendi amaçları doğrultusunda kullanacağını ve onların aleti durumuna gelip, sonu belli olmayan maceralara sürükleneceklerini, bu arada da ülkede bir ikiliğin ve düşmanlığın yaşanmasına yol açacağını söylediğini belirtmişti. Bu uyarılar karşısında Rauf Bey'in vermiş olduğu yanıtta kayda değerdir. Yalman'ın aktardığına göre Rauf Bey, İttihatçıların ve bu arada Kara Kemal'in politika hayatındaki tecrübelerinden yararlanmayı düşündüklerini kabul etmiş, ancak bununla beraber, kontrolü, kendi deyimiyle ' dümeni ' ellerinden bırakmayacaklarını ifade etmişti. Rauf Bey'in bu yanıtı Ahmet Emin'i tatmin etmemiş olsa gerek, kendisinin iki yıl boyunca Malta'da İttihatçıların içinde yaşadığını ve Kara Kemal ve kolunun bir tarikat ruhu taşıdığını yakından tanıma fırsatı bulduğunu eklemişti⁷⁴. Yalman, yaptığı tavsiyelerin dikkate

⁷¹ Sada-yı Hak, 18 Teşrinisâni 1340.

⁷² Anadolu, 19 Teşrinisâni 1340., 22 Teşrinisâni 1340.

⁷³ Sada-yı Hak, 9 Kanunuevvel 1340.

⁷⁴ Ahmet Emin Yalman, a.g.e., ss. 140-141.

alınmaması sonucu, Kara Kemal'in liderliğinde İttihat ve Terakki örgütünün, Terakkiperver'in arkasına sığınarak siyasi bir rol oynamak istediği, bunun da Terakkipervere büyük zarar getirdiği iddiasını sürdürmektedir⁷⁵

Partinin, İstanbul'da örgütlenmesini gerçekleştiren ve il örgütü başkanının ünlü İttihatçılardan Kara Vasıf olduğu da bir gerçektir⁷⁶. Bundan başka, İzmit mebusu ve eski Maarif Nazırı Şükrü Bey, yine İstanbul mebusu İsmail Canpolat, İttihadçı oldukları bilinen⁷⁷ Terakkiperver üyeleridirler. Dahası partinin örgütlenmesinde, Ziya Hurşit (Lazistan), eski Ankara valisi Abdülkadir görev almışlardır ki bunlar eski İttihatçı ve eski İkinci Grup üyesidirler⁷⁸.

Şevket Süreyya, Cavit Bey'in İstanbul'da kalan İttihatçıların lideri durumunda olduğunu gösteren belgelerden söz eder. İsmail Canpolat'ın Ankara'dan Cavit Bey'e gönderdiği mektupların bir bölümünden oluşan bu belgelere göre, İsmail Canpolat, Cavid Bey'e mecliste olup bitenler ve kendi hareketleri hakkında raporlar göndermişti⁷⁹.

Tunçay ise, parti programlarını ölçüt alarak Terakkiperver Fırka'nın ekonomik ve siyasal anlamda liberal olmasına karşılık, İttihat ve Terakki'nin II. Abdülhamit rejimine karşı siyasal liberalizmi temsil etmesine rağmen ekonomide liberal olmadığı, aslında Terakkiperver'den çok Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, İttihat ve Terakki geleneğine daha yakın olduğu görüşünü ortaya koyar⁸⁰.

⁷⁵ A.g.e., s. 42.

⁷⁶ Ömür Sezgin- Gencay Şaylan, a.g.m., *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, VIII, s. 2048.

⁷⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler. İttihat ve Terakki*, III, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1989, s. 591.

⁷⁸ A.g.e., s. 593.

⁷⁹ Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., ss. 281-282, dn: 1.

⁸⁰ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması. 1923- 1931.*, Cem yay., 3. Baskı, İstanbul, 1992, s. 104.

D- PARTİNİN KAPATILIŞ SÜRECİ VE KAPATILIŞA GÖTÜREN GEREKÇELER

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatılmaya götüren süreç Şeyh Sait isyanıyla başlar. Ancak asıl konumuz Şeyh Sait isyanı olmadığı için, isyanın başlangıcı, gelişmesi ve bastırılışı gibi olayların ayrıntıları üzerinde durulmayacaktır. Konuyu muhalefet partisinin ünlü 6. maddesi ve adem-i merkeziyetçi anlayışı açısından ele alacağız.

1- Efkâr ve itikâdât-ı diniyeye hürmetkâr olma ve adem-i merkeziyet

Cumhuriyet tarihinin ilk teşkilatlı muhalefet partisi olarak nitelenen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılışı, Mustafa Kemal'in ve O'nun liderliğinde yürütülen devrimin parlamenter demokrasi karşısında yer alması veya bu hedeflemesi değildir. Yeni muhalefet partisinin, politik, ekonomik ve dinsel alanda liberalleşmeyi öngören ve Osmanlı gelenekçiliğiyle kompradorluğunun çıkarlarını temsil eden istek ve eğilimlerini kabul etmek ve hoş görüyle karşılamak, o dönemde gerçekleştirilmeye çalışılan modernleşme programlarını, kazanılan bağımsızlığı tehlikeye düşürmek olacaktı⁸¹. Aynı çerçevede, iktidar partisi yani Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, muhalefet partisinin programında yer verdiği ve önceki bölümlerde değindiğimiz 6. maddesiyle dini kullanarak, kendisine önemli bir toplumsal destek bulmasından ve böylece Cumhuriyet ve devrimlerin tehlikeye girmesinden endişelenmiş olması da söylenebilir⁸². Nitekim bu madde, iktidara ve Atatürk'e karşı muhafazakar bir zihniyetin ifadesi olarak görülmüştü ve ülke o günlerde irticai tahriklere karşı hassas bir dönem geçiriyordu⁸³. Öyle ki, basında Şeyh Sait'in hükümet aleyhine halkı ve taraftarlarını kışkırtmak için dini nasıl kullandığıyla ilgili haberlerine yer veriliyordu. Şeyh Sait, İngiliz uçaklarıyla attığı bildirilerde,

⁸¹ Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, Sarmal yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995, ss. 106-107.

⁸² Nükhet Turgut, *a.g.e.*, s. 261.

⁸³ İsmet İnönü, *a.g.e.*, s. 204.

hükümetin kadınları fuhuşa teşvik, halkı dinsizliğe sevk ettiğini ve halifeyi sürdüğünü iddia ediyor ve halkı isyana çağırıyordu . Şeyh Sait, bildirisine, bağımsız bir Kürdistan kurulacağını ve halifeyi geri getireceklerini söyleyerek son veriyordu⁸⁴. Hükümet ise bu gelişmeler üzerine, cumhuriyet aleyhine dini kullanan propaganda amaçlı her türlü bildiri ve yayını yasaklama kararı almış⁸⁵, Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan bakanlar kurulu da, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na eklenmek üzere dini siyasete alet edenlerin suçunun vatan hainliği olacağını öngören bir önerge hazırlamıştı⁸⁶. Hemen eklemek gerekir ki, muhalefet partisinin doğrudan değil de, Şeyh Sait isyanı çerçevesinde kapatılması, hükümetin hukuk kuralları içinde kalmak istemesi olarak yorumlanabilir⁸⁷. Laikleşme sürecine girmiş veya bu yönde adımların atıldığı bir Türkiye'de, programda yer verilen dini istismar eden hükümler kabul edilemezdi⁸⁸. Şeyh Sait İsyanı da laik devrimlere karşı, ümmetçi yaklaşımın gerici bir tepkisi olarak ortaya çıkmıştı⁸⁹. Ali Fuad Cebesoy'da saltanat ve hilafetin kaldırılmasından sonra birçok kimsenin çıkarının zedelendiğini, Cumhuriyet'in dinin elini siyaset ve yönetim alanından çektiğini, eski sultan ve halife taraftarlarının bütün ümidini dini duyguların isyanına bağladıklarını belirterek⁹⁰ dönemin hassasiyetini kabul etmiş buna rağmen aynı Ali Fuad Cebesoy, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programına, 6. maddede yer verilen ' efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkârız ' hükmünün, partinin laik olduğunu göstermek ve Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda devletin dini islamdır denmesinden dolayı dahil edildiğini söylemişti⁹¹. Ali Fuad Cebesoy'un dile getirdiği "*devletin dini İslamdır*" hükmü, 1924 Anayasası'nın 2.maddesinde düzenlenmişti. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu madde devletin

⁸⁴ Anadolu, 24 Şubat 1341.

⁸⁵ Anadolu, 25 Şubat 1341.

⁸⁶ Anadolu, 26 Şubat 1341. Bu maddeyle, " *Dini, mukaddesat-ı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihazı maksadıyla cemiyetler teşkili memnuadır. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur. Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek şekl-i devleti tebdil, tagyir veya emniyet-i devleti ihlal veyahudda dini mukaddesat-ı milliyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesad ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müctemian kavli veya tahriri veyahudda fiili bir şekilde ya nutuk iradı yahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar ...* " vatan haini olarak kabul edilmişti. Anadolu, 26 Şubat 1341.

⁸⁷ Nûkhet Turgut, A.g.e., s. 260.

⁸⁸ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, İleri Kitabevi yay., İzmir, 1995, s. 359.

⁸⁹ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, Ankara, 1972, s. 127.

⁹⁰ Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., ss. 182- 183.

⁹¹ A.g.e., s. 163.

teokratik yapıda olduğunun göstegesini sayılamaz. Bu madde 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Anayasa'da yapılan değişiklik çerçevesinde Teşkilâtı Esasiye Kanunu'na eklenmiş ve 1924'te de Anayasa'da tekrarlanmıştır. Fakat önemli bir fark vardı. Artık ne saltanat ne de hilafet makamı vardı. Dolayısıyla bu maddenin kaynağı gelenek, saltanat ve hilafet değil, Anayasa'yı gerçekleştiren dünyasal ve siyasal irade yani Meclis'di⁹². Kaldı ki, 1924 Anayasası'nın hazırlık aşamasında devletin dini İslam'dır hükmünün anayasaya metninden çıkartılması gündeme gelmiş ancak buna en çok Kâzım Karabekir karşı çıkmıştı ve Meclis'te konuya yönelik tartışmalar sırasında şunları söylemişti: " ... *Münakaşaya tahammülü olmayan bir mesele varsa o da din değiştirme gayretidir. Bence islam kalırsak mahvolmayız. Bilakis yaşarız, hem de yakın tarihlerdeki misalleri gibi itibar görerek yaşarız. Fakat din değiştirme oyunu ile birliğimizi ve selabetimizi kırarak bizi mahvedebilirler* " ⁹³. Son olarak Karabekir, Mustafa Kemal'e de şu uyarıda bulunmuştu: " ... *Fakat ben de iddia ediyorum ki, Türk milleti ne dinsiz olur, ne hristiyan olur. Hakikat budur. Bir milletin asırlardan beri en mukaddes duygularını bir hamlede atabileceğinize inanışınız objektif bir görüş değil, hülyanızdır. Böyle bir harekete cüret memleketimizde kanlı bir istibdatla başlar ve İstiklal Harbi'nin samimi birliğini de birbirine katar...* " ⁹⁴. Aynı yaklaşım 1924 Anayasası'nın 26. maddesinde düzenlenen ve Meclis'in görevleri arasında sayılan ' ahkâmı şeriyenin yerine getirilmesi ' hükmü için de gösterilebilir. Kanunu Esasi'de padişahın yetkileri arasında yer alan bu hüküm şimdi 1924'de temsili ve demokratik bir kurum olan Büyük Millet Meclisi'nin görevleri arasına girmişti⁹⁵.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Cumhuriyet tarihinin ilk muhalafet partisinin kapatılmaya götürülen süreci başlatan Şeyh Said İsyanı, feodal yapının getirdiği çıkarların korunması amacıyla teokratik düzenin devamı buna bağlı olarak da hilafet

⁹² Bülent Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri. 1789- 1980*, Afa yay., 3. Baskı, İstanbul, 1996, ss. 225-226.

⁹³ Kâzım Karabekir Anlatıyor, (Hazırlayan: Uğur Mumcu), Tekin yay., 6. Baskı, İstanbul, 1993, s. 86.

⁹⁴ A.g.e., s. 87.

⁹⁵ Bülent Tanör, a.g.e., s. 229.

ve saltanatın geri getirilmesini sağlamak, bağımsız bir Kürdistan kurulması gibi hareketin içine gizlenmiş hedefler güdüyordu⁹⁶.

Basında Şeyh Sait'in sadık adamlarından ve asilerin başkanlarından Şeyh Abdülrahim'in yakalanmasından sonra üzerinde bulunan taahhüdnamede, Cumhuriyet hükümetinin putperestliği yaymaya ve canlandırmaya çalıştığı, böyle bir hükümete karşı savaşıp onu yok etmeye çalışanların maddi yardım ve dini şerefe erişeceklerine söz veriliyordu⁹⁷.

Şeyh Sait ise, Diyarbakır'da mahkemede ilk sorgusunda, isyana kalkışmalarında Sebilürreşad' ın yayınlarının etkili olduğunu, ayrıca bir yıl önce de eski Bitlis mebusu Yusuf Ziya'nın kendisini isyana teşvik ettiğini söylemiş⁹⁸, Sebilürreşad'dan başka Tevhid-i Efkâr ve Son Telgrafın yayınlarının da bu yöndeki duyguları derinden etkilideğini belirterek, meclisteki muhalafet söylentilerinden de güç aldıklarını eklemişti⁹⁹. Şeyh Sait ifadesinde, Sebilürreşad'da, küçük kızlara şapka giydirildiği, Beyoğlu sokaklarında gençlerin şapkayla dolaştıkları şeklindeki yazıları okudukça dinin elden gittiği düşüncesine kapıldığını, isyanın bu duygulardan kaynaklandığını, bu çerçevede, tüm muhalifleri de şeriatçı olduklarını zannettiğini açıklamıştı¹⁰⁰. Eski Bitlis mebusu Yusuf Ziya, isyanı organize eden Azadi teşkilatının kurucularındandı¹⁰¹ ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın zamanla bir takım grupların eline geçmiş olduğu ve bu grupların arasında Seyit Abdülkadir ile Kürt Teali Cemiyeti'nin de bulunduğu iddialar arasındadır¹⁰². İddialardan biri de Yusuf Ziya'nın 1924 sonbaharında Ankara'da Terakkiperverlerle görüştüğü yönündedir¹⁰³. Bütün bu açıklamalar karşısında Tekin Erer, isyanla ilgili olarak, muhalafet partisi taraftarı İstanbul gazetelerinin sorumlu tutulmasına karşı çıkarak,

⁹⁶ Ergün Aybars, a.g.e., s. 261.

⁹⁷ Anadolu, 1 Mart 1341.

⁹⁸ Anadolu, 29 Mayıs 1341.

⁹⁹ Türk İli, 10 Haziran 1341.

¹⁰⁰ Türk İli, 11 Haziran 1341.

¹⁰¹ Yaşar Kalafat, Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Boğaziçi yay., Ankara, 1992, ss. 128- 130.

¹⁰² A.g.e., s. 120.

¹⁰³ M. Nuri Dersimi, Dersim Tarihi, Eylem yay., İstanbul, 1979, s. 153.

isyan eden Kürt aşiretlerinin İstanbul'da çıkan bu gazeteleri izleyemeyeceklerini, izlemek şöyle dursun Türkçe bilmediklerini iddia etmişti¹⁰⁴.

Çetin Özek ise Kadri isimli birinin Şeyh Sait'e yazmış olduğu bir mektuptan söz etmektedir. Mektupda, Şeyh Said'e, Kâzım Paşa'nın partisi şeriata taraftar ve dindar bir parti olarak tanıtılmaktadır. Bu yöndeki görüşlerden biri de Sir Telfort Waugh'a aittir. Wadie Jwaideh'in aktardığına göre, Waugh, Şeyh Sait İsyanı'nın Terakkiperver'den cesaret aldığı görüşündedir ki Waugh bir mektuptan söz etmektedir ve bu mektupta Kâzım Karabekir'in partisinin isyancılara yardım edeceğinin yazılı olduğu belirtilmektedir¹⁰⁵. Yine Özek'in aktardığına göre, isyana katılmış Şeyh Eyüp adlı bir kişi de, islamiyeti Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurtaracağından söz etmişti¹⁰⁶.

İsyanın başlamasıyla birlikte, ülkenin değişik bölgelerinden isyanı protesto eden ve cumhuriyetin desteklendiğini bildiren telgraflar hükümete gönderiliyordu. İzmir Çeşme'den gönderilen telgrafla, büyük fedakarlıklarla ve kan bahasına kurulan cumhuriyeti, dini duygular istismar edilerek çıkartılan gerici nitelikteki isyanla yıkmaya çalışanlar nefretle kınanıyordu¹⁰⁷. Yine Kuşadası'ndan gönderilen telgrafda, " ... *Pek çok emekle meydana getirdiğimiz ve bütün mevcudiyetimizle merbut bulunduğumuz cumhuriyetimizin dinin alet edilmesi suretiyle haiane bir suikaste maruz kaldığını teessürle iştiriyoruz. Büyük inkılâbımıza ebediyen sadık kalan biz Kuşadalılar bu irticakâr hareketin imhası için bu uğurda bütün mevcudiyetimizi fedaya ve hatta kanımızın son damlasını akıtmaya hazırız...*"¹⁰⁸ deniyordu. İzmir'in diğer bölgelerinden de aynı içerikte telgraflar gönderilmişti¹⁰⁹.

Siirt mebusu Mahmut Bey'e göre isyanın nedenlerini tek bir sözle özetlemek mümkündür ki o da cahilliktir. Bu da ancak eğitimle önlenabilir¹¹⁰. Dolayısıyla toplumun dini duygularının kolayca istismar edilebildiği ve eğitim düzeyinin yetersiz

¹⁰⁴ Tekin Erer, a.g.e., s. 147.

¹⁰⁵ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, İletişim yay., 2. Baskı, İstanbul, 1999, s. 403.

¹⁰⁶ Çetin Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İç Yüzü*, Varlık yay., İstanbul, 1964, ss. 174-175.

¹⁰⁷ *Anadolu*, 1 Mart 1341.

¹⁰⁸ *Anadolu*, 1 Mart 1341.

¹⁰⁹ *Anadolu*, 1 Mart 1341.

¹¹⁰ *Türk İli*, 20 Mayıs 1341.

olduğu bir dönemde İsmet İnönü'nün ifadesiyle, Terakkiperver kurucuları o niyette olmamakla beraber, iktidara karşı var olan dini duygulardan yararlanmak ve rakiplerine karşı din unsurunu kullanmak istemişlerdi¹¹¹. Kılıç Ali'de anılarında Terakkiperverler'in 6. maddeyi programlarına almasıyla ilgili şunları söylüyordu: " ... *Terakkiperver Fırka'nın itikadat-ı diniyeye hürmetkar olduğunu söylemekle diğer mevcut fırkanın itikadat-ı diniyeye hürmetkar olmadığı mı kast edilmek isteniyordu? Herhalde maddenin birçok kimseler arasında ve bazı şehirlerde bu zehabı yarattığı görülmekte gecikmedi. Gazinin yarattığı inkılâplardan hoşlanmamış, müteessir olmuş, bunlara karşı cephe almış olanların Terakkiperver Fırka'nın programında ve siyasi varlığında kendilerine bir melce, bir sığıntı yeri, hatta yeni bir faaliyet merkezi buldukları, şüphe ve tereddüde mahal bırakmayan açık tecellilerle dikkati celbediyordu. Yalnız programın bir nevi tahrik mahiyeti taşıdığıнын müşahadesiyle kalınmıyordu. Terakkiperverlerin kurdukları teşkilatı idare edenlerin ve bu teşkilat içine karışanların memlekette yer yer taassubu tahrike kalktıkları, dini siyasete alet etmeye başladıkları da göze çarpıyordu...*

Terakkiperver Fırka teşkilatı kurulur kurulmaz, daha ilk zamanlarda, teşkilatın merkezin elinden çıktığı hayretle fark olundu. Fırkanın Anadolu'da vücuda getirdiği teşkilatlarında o kadar dinden, itikadat-ı diniyeden bahsediyorlardı ki, bu manzara karşısında insanın, acaba medreselerin kapısı kapandığı günden itibaren medrese zihniyeti, medrese ruhu Terakkiperverlere mi iltica etti, bunların ruhuna mı sindi? diyesi geliyordu...

*Bir taraftan matbuatta ve mecliste irticai tezahürler devam ederken, diğer taraftan Terakkiperverlerin de teşkilatçıları vasıtasıyla kötü propagandalara devam ettikleri, hız verdikleri görülmüyordu. Bilhassa kâtib-i mes'ul ve murahhas olarak şarka göndermiş oldukları eski erkân-ı harbiye zabıtlığından emekli Fethi Bey isminde birinin yaptıklarının ne gibi fena neticeler doğuracağını görmek kabiliyetinden tamamen mahrum bir zihniyetle fena tohumlar ektiği ve bunların yine yer yer filizlendiği ibretle görülmüyordu... "*¹¹².

¹¹¹ İsmet İnönü, a.g.e., s. 205.

¹¹² Milliyet, 8 Ocak 1952.

Şeyh Sait İsyanı, bağımsız bir Kürdistan kurmayı ve hilafeti yeniden getirmeyi amaçlamış olması kadar, aynı zamanda hükümetin derebeylik sistemini kaldırmak istemesine de bir tepkiydi¹¹³. Merkezi devlet anlayışı ve iktidarın uyguladığı merkezîyetçi politikalar, " ... uygulananının ilk yıllarında adem-i merkezci idari ve siyasi taleplerin doğal taşıyıcıları tarafından dirençle karşılandı. Ki bu direnç, adem-i merkezîyetçi bazı temaların yeni rejimin ilk yıllarındaki kimi yasal siyasi programlara sirayet etmesine neden olacak örtülü bir referans kaynağı oldu "¹¹⁴. Nitekim bunu Terakkiperver Fırka programında görmek mümkündür. Bilindiği gibi parti, programının 2. maddesinde liberalizm ve halkın hakimiyeti esas ilkeler arasında sayılmış, 9. maddesinde devletin görevini asgariye çekmek öngörülmüş, 6.maddesinde efkâr ve itikadat-ı diniyeye taraftar olunduğu açıklanmış ve 14. maddesinde devlet kontrolü saklı kalmak şartıyla idari adem-i merkezîyet esası üzerinde durulmuştu¹¹⁵.

Diğer yandan Türk Devrimi'nin başlangıcından itibaren ulus- devlet anlayışı hakim olmuş, özellikle saltanat ve hilafetin kaldırılışıyla ümmet anlayışının yıkılışında önemli bir aşama sağlanmıştı. Ancak buna rağmen yüzyıllardır süren dinin belirleyici olduğu ümmet anlayışı yerine millet kavramının yeleşmesi kolay olmamıştı. Bu çerçevede 9 Eylül 1923'de kabul edilen Cumhuriyet Halk Fırkası tüzüğüne göre partiye her Türk ve dışarıdan gelip Türk tâbiyetini ve kültürünü kabul eden herkesin katılabileceği belirtiliyordu¹¹⁶. Buna karşılık Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası tüzüğüne göre, parti programının kabul edilmesi ve vatandaş olma yeterli sayılmıştı¹¹⁷. Tüzük'te " *Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını haiz olup hukuku medenîyesine sahip ve onsekiz yaşını mütecaviz her Türk Fırkanın nizamname ve programını kabul etmek şartıyla fırkaya aza olabilir* " ¹¹⁸ deniyordu. Programın ilk maddesinde yer alan ' Türkiye Devleti halkın hakimiyetine müstenid

¹¹³ Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 60.

¹¹⁴ Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim yay., İstanbul, 1999. s. 76.

¹¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., ss. 616-617.

¹¹⁶ Mesut Yeğen, a.g.e., s. 94. Tüzük için bkz. Mete Tunçay, a.g.e., ss. 362-369.

¹¹⁷ Mesut Yeğen, a.g.e., s. 95.

¹¹⁸ Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Siyasi Dernekler*, II, Ankara, 1950, s. 65.

bir Cumhuriyettir ¹¹⁹ ifadesine göre Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın millet ve egemenlik anlayışının farklılığını ortaya koyar ki, çok etnili bir mozaik görüntüsü çizen bir ülkede, milliyet kavramının bütünleyici unsur olarak kullanılmasına karşıdır¹²⁰. Millet egemenliği yerine halk egemenliği kavramının ön plana çıkarılması tesadüf olmamakla beraber masum da değildir¹²¹. Buna, ulus kavramından ayrı olarak farklı unsurları birleştirici sembol olan dine karşı gösterilen ılımlılığın ifadesi olan 6. maddeyi de eklemek gerekir¹²².

13 Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Said İsyanı'nın devam ettiği günlerde gazetelerde, dönemin başbakanı Fethi Bey'in, taşradaki üyeleri aracılığıyla halkı irticai düşüncelerle kışkırttığı gerekçesiyle Terakkiperverleri suçladığı ve taşradaki faaliyetlerini durdurmasını istediği, buna karşılık İstanbul'daki Terakkiperver ileri gelenlerininse Fethi Bey'in bunları söylediğine ihtimal verdikleri haberleri yer aldı¹²³.

2- İstiklal Mahkemeleri ve Partinin Sonu

İsyanla ilgili gelişmeler çerçevesinde, Fethi Bey hükümeti, isyan karşısında yumuşak politika izlediği gerekçesiyle aldığı eleştirel nedeniyle 3 Mart'ta istifa etti ve yerine 4 Mart'ta İsmet İnönü başkanlığında yeni hükümet, 23 red ve 2 çekimsere karşılık 154 kabul oyu alarak kuruldu ve hükümete iki yıl süresince olağanüstü önlemler ki bunların içinde biri Ankara'da diğeri isyan bölgesinde iki İstiklal Mahkemesi kurulması da vadır, alma yetkisi verildi¹²⁴.

Ankara İstiklal Mahkemesi, başkan Ali Bey (Afyonkarahisar), savcı Mustafa Necati Bey (İzmir), üyeler Kılıç Ali (Gaziayıntab), Ali (Rize) ve Reşit Galip (Aydın) Beyler'den, İsyan Bölgesi İstiklal Mahkemesi ise, başkan Hacim Muhiddin Bey (Karesi), savcı Süreyya Bey (Karesi), üyeler Ali Saib (Kozan), Avni

¹¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 616.

¹²⁰ Mesut Yeğen, a.g.e., s. 125.

¹²¹ A.g.e., s. 125.

¹²² A.g.e., s. 125.

¹²³ Sada-yı Hak, 2 Mart 1341.

¹²⁴ Anadolu, 5 Mart 1341. Ankara ve İsyan Bölgesi İstiklal Mahkemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergün Aybars, a.g.e., ss. 293-474.

(Bozok) ve Müfid (Kırşehir) Beyler'den oluşuyordu¹²⁵. Ancak Ankara İstiklal Mahkemesi savcısı Necati Bey 21 Mart'ta istifa edince yerine 22 Mart'ta Necip Ali Bey seçilmişti¹²⁶.

Mahkemelerin çalışmaya başlamasıyla birlikte isyanla Terakkiperver arasında ilişki olup olmadığı da ele alındı ve İsyan Bölgesi İstiklal Mahkemesi, 25 Mayıs'da kendi bölgesindeki valiliklere gönderdiği bir yazıyla, bölgelerindeki Terakkiperver şubelerinin kapatılması emrini verdi¹²⁷. Siverek'te isyana katılmış olan Şeyh Eyüp duruşmada, Terakkiperver Fırka temsilcisi Fethi Bey'i Siverek'te tanıdığını, burada bir şube kuran Fethi Bey'in kendisine, Terakkiperver Fırka'nın dine hürmetkar olduğunu Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ise dini batırdığını, kendilerinin dini kuratacaklarını söylediğini belirtmişti¹²⁸.

Ankara ve İstanbul'da ise Terakkiperver'e baskılar yoğunlaşarak devam ediyor, Mahkeme kararı çerçevesinde 12-13 Nisan'da partinin İstanbul merkez şubesiyle diğer şubeler evrakının incelenmesi gerekli görülerek, şubelerde bulunan belgeler İstiklal Mahkemesi'ne teslim edilmişti¹²⁹. Tutuklanarak Ankara'ya getirilmiş olan Terakkiperver Parti'nin Beykoz şubesi başkanı Nuri Bey ile Salih Başo ve Kamil Efendi'nin, partiye üye kaydı yaparken dini siyasete alet edip propaganda yaptıkları gerekçesiyle, mahkeme savcısı Necip Ali tarafından, Hıyanet-i Vatanîye Kanunu'nun birinci maddesi gereğince cezalandırılmaları istenmişti¹³⁰. 4 Nisan'da ise Adanalı iki köy imamı, Muhiddin ve Mehmet Beyler'in duruşmalarına başlandı ve savcı, bu iki imamın Şeyh Sait ve taraftarlarının Halife Ordusu olduğunu, Kâzım Karabekir ve Ali İhsan Paşa'nın da partileriyle bu Halife Ordusu'na yardım ettiklerini söyleyerek propaganda yaptıkları gerekçesiyle idamlarını istedi ancak önceki iyi durumları gözönüne alınarak cezaları ömür boyu hapse çevrildi¹³¹.

Yukarıda değindiğimiz Beykoz şubesiyle ilgili davada ise Ankara İstiklal Mahkemesi, Kamil Efendi ve Salih Başo'nun, üyesi oldukları Terakkiperver

¹²⁵ Anadolu, 8 Mart 1341.

¹²⁶ Ergün Aybars, a.g.e., s. 353.

¹²⁷ A.g.e., ss. 301-302.

¹²⁸ A.g.e., s. 296.

¹²⁹ A.g.e., s. 361., Anadolu, 14 Nisan 1341.

¹³⁰ Anadolu, 30 Nisan 1341.

Parti adına üye kaydı yaparken, dini siyasete alet ettikleri, devletin camileri kapattığı, şeriatın kaldırıldırıldığı, kendi partileri iktidara gelirse şeriat ve dinin geri getirileceği yönünde propaganda yaptıklarını, Beykoz şubesinde yapılan aramalarda ele geçen delillere göre dini propaganda yapıldığını, sanıkların dinle dünya işlerinin ayrılmasından yana olmadıklarını açıklamalarını da göz önüne alarak, sabit görerek, Salih Başı'nın onbeş yıl hapsine, Kamil Efendi'nin de önce idamına sonra, aile durumu nedeniyle ömür boyu hapse çevrilmesine, Nuri Bey'in de beş yıl hapsine, ayrıca adı geçen parti adına yapılan propagandalarda dinin siyasete alet edildiğinin görülmesi üzerine hükümetin uyarılmasına karar verdi¹³².

Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yapılan duruşmalar ve mahkemenin hükümeti uyarması, İsyan Bölgesi İstiklal Mahkemesi'nin de kendi bölgesindeki Terakkiperver şubelerini kapatması ve mahkeme de görülen davalar hakkında hükümeti bilgilendirmesi üzerine bakanlar kurulu 3 Haziran 1925'te yaptığı toplantıda, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, programında yer verdiği efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkar olma maddesini halkı ve gericiliği kışkırtmak için, doğudaki parti görevlilerinin de adı geçen maddeyi ülkeyi dinsizlikten kurtacaklarının bir göstergesi olarak kullanıp propaganda yaptıklarının İstiklal Mahkemeleri'nce sabit görüldüğü ve bu çerçevede partinin kapatılmasına karar verdi¹³³.

İçişleri Bakanı'da basına yaptığı açıklamada, gerek mahkemelerdeki duruşmalar sırasında ortaya çıkan gelişmeler gerekse de ülkenin diğer bölgelerinden alınan bilgiler çerçevesinde, Terakkiperver'in çalışmalarının isyanı cesaretlendirici bir nitelikte olduğu ve bu çalışmaların dini siyasete alet etme şeklinde ortaya çıktığını söyleyerek, ülkenin çıkarları doğrultusunda hükümet tarafından adı geçen partinin kapatılmasının kararlaştırıldığını ifade etmişti¹³⁴.

İnönü, partinin kapatılmasını Atatürk'ün mü istediği şeklindeki bir soruya, hayır yanıtını vererek, partinin İstiklal Mahkemesi tarafından kapatıldığını, bunda da

¹³¹ Ergün Aybars, a.g.e., ss. 361-362.

¹³² A.g.e., s. 363. Türk İli, 5 Mayıs 1341.

¹³³ A.g.e., s. 364.

¹³⁴ Anadolu, 7 Haziran 1341.

dini inançlarla ilgili maddesinin abartılarak, konuluş amacının dışına çıkılmasının etkili olduğunu söyler¹³⁵.

Rauf Orbay'a göre, Cumhuriyet ve bağlı kalınacağına yemin edilen Teşkilâtı Esasiye Kanunu göz ardı edilerek, bir kenara bırakılarak Terakkiperver kapatılmıştı¹³⁶.

Nükhet Turgut'un aktardığına göre, Alparslan Işık, demogojik de olsa Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın işçilere birtakım vaatlerde bulunup sendikali işçileri peşinden süreklemesinin de partinin kapatılmasında etkili olduğu görüşündedir¹³⁷.

Ali Fuad Cebesoy'un ifadesine göre, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, demokratik olduğu kadar, yenilik ve yapılacak inkılâpların taraftarı olarak ortaya çıkmış¹³⁸, bu nedenle de partinin mevcudunun otuzla sınırlı kalmasına karar verilmişti. Eğer muhafazakarlar partiye alınmış olsaydı üye sayısının sekseni bulacağı da iddia edilmişti¹³⁹. Ancak Terakkiperver Parti'nin içine düştüğü bu durum ve kuruluşundan kısa bir süre sonra kapatılışıyla ilgili olarak Toktamış Ateş'in Cumhuriyet'te ' *Demokrasi Diye Diye...* ' adlı makalesindeki yaklaşımı dikkate değerdir. Ateş'e göre, Vahdettin'le iş birliği yapan ancak Ulusal Bağımsızlık Savaşı sonrasında güç ve etkilerini kaybadan Türkiye'deki İslamcıların bir bölümünün oluşturduğu siyasal İslamcılar, her zaman varlıklarını korumuş ancak kendi kimlikleriyle ortaya çıkmaya ve siyasal örgütlenmeye cesaret edemedikleri için, değişik amaçlarla kurulan siyasal örgütlenmeler içine sızarak, kendi kimliklerini buralara taşıma gayreti içinde olmuşlardır. Bu, Terakkiperver'in içine düştüğü durumun bir özetidir. Ateş'e göre, partinin kurucuları siyasal İslama sıcak bakmasalar bile, kendi partileri içinde azınlık durumuna düşmüşlerdir¹⁴⁰. Dinci muhafazakarların

¹³⁵ Abdi İpekçi, a.g.e., ss. 27-28.

¹³⁶ Rauf Orbay' ın Haturaları, *Yakın Tarihimiz*, IV/48, (24 Ocak 1963), s. 273.

¹³⁷ Nükhet Turgut, a.g.e., s. 261n.

¹³⁸ Ancak Ali Fuad Cebesoy, yenilik ve yapılacak inkılâplara taraftarı olarak ortaya çıktıklarını söylemiş olmasına rağmen, milletin onay alınmadıkça yeni inkılâplar yapılmayacağını, öncelikle yapılanların halka hazzettirileceğini de söylemişti. Ali Fuad Cebesoy, a.g.e., s. 114.

¹³⁹ A.g.e., s. 111.

¹⁴⁰ *Cumhuriyet*, 20 Temmuz 2000.

yanında, eski İttihatçı ve İkinci Grup çevrelerinin de partiyi destekledikleri, bununda ötesinde parti bünyesi içinde yer aldıkları da görülmektedir¹⁴¹.

Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu dönemde, Terakkiperver Parti'nin yeniden kurulacağı söylentileri çıkmış¹⁴² ancak bu gerçekleşmemiştir.

¹⁴¹ Ömür Sezgin- Gencay Şaylan, a.g.m., Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, VIII, s. 2048.

¹⁴² Çetin Yetkin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi. 1930- 1945., Altın Kitaplar yay., ş.y., 1983, ss. 43-44.

SONUÇ

1923 ile 1927 tarihleri arasındaki gelişmelerin şekillenmesinde, ülkenin geleceğiyle ilgili olarak atılan adımlarda, rejimin yerleşmesinde kurucuları ile birlikte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın önemli etkisi olmuştur.

Milli Mücadele'ye birlikte başlayan ve Mustafa Kemal'in yakın çevresini oluşturan, daha sonraki dönemde Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisini kuracak olan Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Ali Fuad Cebesoy ve Refet Bele, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın ilk anlarından itibaren Mustafa Kemal'in gittikçe belirginleşmeye ve kabul görmeye başlayan liderliği karşısında, ülkenin geleceğine yön verecek karar mekanizmasının dışına itildiklerini düşünmeye başladılar. Buna bağlı olarak zaferden sonra ülkenin yeniden şekillenmesi konusunda izlenecek yöntem ve rejim konusundaki anlayış farklılıkları ayrılıkları kaçınılmaz kılınmıştı.

Anadolu'nun işgalden kurtarılması ve zaferin elde edilmesi her şeyin bittiği şeklinde yorumlandı. Millet Meclisi ve ortam, oturmuş, her sorununu çözmüş bir ülkenin parlamento olarak algılandı. Özellikle Rauf Orbay, Meclis'in varlığıyla birlikte formel anlamda saltanat ve hilafet kurumunun devamı yanlısı bir çizgide duruyor, Ali Fuat Cebesoy ve Kâzım Karabekir için ise, savaş döneminde yaptıkları hizmetlere karşılık dışlanmışlık duygusu ağır basıyordu. Milli Mücadele döneminin aksine Cumhuriyet döneminde asker-siyaset ayırımına bağlı olarak ordu komutanlığının öneminin azalmış olması da, bu kaygıları güçlendirmişti.

Barışın imzalanmasından sonra, anlaşmazlıklar diktatörlük eleştirileri şeklinde kendisini göstermeye başladı. Halbuki savaş yıllarında meclisin kuruluşunu öncelikli olarak değerlendiren Mustafa Kemal, liderliğini meclisi dışlayarak kullanmış değildi. Daha önce de söz ettiğimiz gibi Rauf Orbay, başbakanlığı sırasında Mustafa Kemal'in işlerine karışmamasını ve müdahaleci olmamasını takdirle karşılamıştı.

Cumhuriyet tartışmaları bağlamında, ilanın, mecliste görüşülmeden ve aceleyle gerçekleşmiş bir girişim olarak değerlendirilmesine, açıkça milletten onay

alınmadıkça yeni inkılaplara girişilmeyeceği ve yapılmış inkılapların da halka hazmettirilmesine öncelik tanınacağı vurgulanmış olmasına karşın, bir yıl sonra, Cumhuriyetin muhalefetsiz olamayacağı, Cumhuriyetin teori olmaktan çıkarılacağı gerekçeleriyle, kanımızca yukarıda da değindiğimiz gibi ülkenin alacağı şekil, izlenecek yöntem konularında ortaya çıkan anlaşmazlıkların beslediği zaferin mirasının paylaşılmasına yönelik kişisel beklenti ve dışlanmışlık duygularıyla Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştu.

Demokrasinin öznel ve nesnel koşullarının oluşmadığı bu bağlamda işgalden kurtulmak için verdiği mücadeleden yeni çıkmış, yüzyıllardır süre gelen ve Osmanlı Devleti döneminden miras kalmış sorunları devrim ve yeni bir devlet anlayışıyla çözmeye çalışan bir Türkiye'nin o şartları içinde parlamenter demokrasinin tüm kurallarının yerine getirilmesi ve eksiksiz uygulanması beklenemezdi. Oysa ki, programları ve kamuoyuna yansıttıkları görüşleriyle ki ünlü 6. madde dışında, normal şartların partisi izlenimi veren Terakkiperver Fırka, bu nedenlerle zamansız bir girişimdi. Ancak halkın yeni rejimi benimsemesi için henüz zamana ihtiyaç olduğunu, ulusal, çağdaş, laik ve demokratik yeni bir devlet kurulması yolunda girişilen devrimlerin henüz sindirilmediğini ve anlaşılmadığını, karşıt güçlerin varlıklarını koruyarak, ilk fırsatta rejimi tehdit edebilecek boyuta ulaşabileceklerini ortaya koyması açısından Terakkiperver deneyimi bir gösterge olmuştur ve bu gerçek de partinin geleceğinin belirleyicisi olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

I- GAZETELER

Ahenk

Anadolu

Cumhuriyet

Milliyet

Sada- yı Hak

Tanin

Türk İli

II- İNCELEME YAPITLARI VE ANILAR

A. Kitaplar

Ağaoğlu, Samet, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, t.y., 1972.

Ahmad, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, (Çev. Fatmagül Berktaş), Kaynak yay., 3. Baskı, İstanbul, 1996.

Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Yavuz Alogan), Sarmal yay., İstanbul, 1995.

Arar, İsmail, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1986.

Arı, Kemal, **Büyük Mübadele**, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1995.

Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya**, Bateş yay., İstanbul, 1984.

Atay, Falih Rıfkı, **Atatürkçülük Nedir?**, Ak yay., İstanbul, 1969.

Ateş, Nevin Yurtsever, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Sarmal yay., İstanbul, 1994.

Aybars, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri**, İleri Kitapevi yay., İzmir, 1995.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, III, Remzi Kitapevi yay., 11. Baskı, İstanbul, 1992.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1989.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu- Batı yay., İstanbul, t.y.

Cebesoy, Ali Fuad, **Siyasi Hatıralar**, I, İstanbul, 1957.

Cebesoy, Ali Fuad, **Siyasi Hatıralar**, II, İstanbul, 1960.

Demirel, Ahmet, **Birinci Meclis'te Muhalefet. İkinci Grup**, İletişim yay., İstanbul, 1994.

Dersimi, M. Nuri, **Dersim Tarihi**, Eylem yay., İstanbul, 1979.

Duverger, Maurice, **Siyasi Partiler**, (Çev. Ergun Özbudun), Bilgi yay., 2. Baskı, Ankara, 1974.

Erer, Tekin, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, 2. Baskı, İstanbul, 1966.

Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi, (Çev. A. Hasanoğlu), SSCB Bilimler Akademisi Bilim yay., İstanbul, 1979.

Goloğlu, Mahmut, **Devrimler ve Tepkileri**, Ankara, 1972.

Grew, Joseph, **Atatürk ve İnönü**, Kitapçılık Ltd. yay., İstanbul, 1966.

Hale, William, **1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, (Çev. Ahmet Fethi), Hil yay., İstanbul, 1996.

Hüsnü, Şefik, **Yazı ve Konuşmalar**, Kaynak yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, 2. Kitap, Bilgi yay., Ankara, 1987.

İpekçi, Abdi, **İnönü, Atatürk'ü Anlatıyor**, Cem yay., İstanbul, 1968.

Jwaideh, Wadie, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, İletişim yay., 2. Baskı, İstanbul, 1999.

Kalafat, Yaşar, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Boğaziçi yay., Ankara, 1992.

Kandemir, Feridun, **Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay, Yakın Tarihimiz** yay., İstanbul, 1965.

Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa yay., İstanbul, 1996.

Kâzım Karabekir Anlatıyor, Hazırlayan: Uğur Mumcu, Tekin yay., 6. Baskı, İstanbul, 1993.

Kışlalı, Ahmet Taner, **Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, İmge yay., 3. Baskı, Ankara, 1995.

Kongar, Emre, **21. Yüzyılda Türkiye**, Remzi Kitapevi yay., 5. Baskı, İstanbul, 1998.

Mango, Andrew, **Atatürk**, (Çev. Füsün Doruker), Sabah yay., 5. Baskı, İstanbul, 1998.

Mardin, Şerif, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim yay., 4. Baskı, İstanbul, 1995.

Mazıcı, Nurşen, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919- 1926)**, Dilmen yay., İstanbul, 1984.

Mazıcı, Nurşen, **Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri**, Gür yay., İstanbul, 1989.

Özek, Çetin, **Türkiye'de Geri Akımlar ve Nurculuğun İç Yüzü**, Varlık yay., İstanbul, 1964.

Öztürk, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi. TBMM- II. Dönem. 1923- 1927, I**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yay., Ankara, 1993.

Öztürk, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi. TBMM- II. Dönem. 1923- 1927, II**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı yay., Ankara, 1994.

Steinhaus, Kurt, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, Sarmal yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995.

Tanör, Bülent, **Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri. 1789- 1980**, Afa yay., 3. Baskı, İstanbul, 1996.

Tevetoğlu, Fethi, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Türk Tarih Kurumu yay., 2. Baskı, Ankara, 1991.

Tevetoğlu, Fethi, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Atatürk ve Çevresi yay., Ankara, 1971.

Timur, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge yay., Ankara, 1993.

Turgut, Nükhet, **Siyasal Muhalefet**, Birey ve Toplum yay., Ankara, 1984.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler. 1859- 1952, Arba yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler. İttihat ve Terakki, III, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1989.

Tunçay, Mete, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması. 1923- 1931, Cem yay., 3. Baskı, İstanbul, 1992.

Tunçay, Mete, Türkiye'de Sol Akımlar. 1908- 1925, I, BDS yay., İstanbul, 1991.

Türkiye'de Siyasi Dernekler, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Genel Müdürlüğü, II, Ankara, 1950.

Yalman, Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, III, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.

Yeğen, Mesut, Devlet Söyleminde Kürt Sorunu, İletişim yay., İstanbul, 1999.

Yeşil, Ahmet, Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Hacettepe Üniversitesi AİİTE yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara, 1992.

Yetkin, Çetin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi. 1930- 1945, Altın Kitaplar yay., ş.y., 1983.

Zürcher, Erik J., Milli Mücadelede İttihatçılık, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), Bağlam yay., 2. Baskı, İstanbul, 1995.

Zürcher, Erik J., Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (Çev. Gül Çağalı Güven), Bağlam yay., İstanbul, 1992.

B. Makaleler

Akdağ, Mustafa, " Demokraside Partileri Yaratın Etkenler ", **Özgür İnsan**, sayı: 1, (Haziran 1972).

Cebesoy, Ali Fuad, " Cumhuriyet Devrinde İlk Muhalefet Partisini Ben Kurdum ", **Hayat Tarih Mecmuası**, I/1, (Tubat 1965).

Eğilmez, Cafer Tayyar, " Cumhuriyetle İlk Teşkilatlı Muhalefet: Terakkiperver Hareketi ", **Millet**, sayı: 150-222(23 Aralık 1948-11 Mayıs 1950).

Hürkan, Hicret, " Vakitsiz Doğan Çocuk: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ", **Kemalist Ülkü**, XXII/251-252, (Eylül-Ekim 1989).

Kışlalı, Ahmet, " Kemalist Devrim ve Türk Aydınlanması ", **Dünya ve Türkiye Açısından Atatürk**, (Hazırlayan. Suna Kili), Yapı Kredi yay., İstanbul, 1996.

Koçak, Cemil, " Siyasal Tarih. 1923- 1950 ", **Türkiye Tarihi. Çağdaş Türkiye. 1908- 1980**, IV, Cem yay., İstanbul, 1990.

Sezgin, Ömür- Gencay Şaylan, " Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, VIII.

Toprak, Binnaz, " Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi ", **Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim**, (Derleyenler. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Der yay., İstanbul, t.y.

Tunçay, Mete, " Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm ", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, VII.

Turan, İlter, " Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu ", **Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim**, (Derleyenler. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Der yay., İstanbul, t.y.

Usta, Veysel, " Trabzon'da Terakiperver Fırka'nın Kuruluşu ", **Tarih ve Toplum**, XXI/126, (Haziran 1994).

Yücekök, Ahmet N., " Demokrasinin Toplumsal Tabanı ", **Özgür İnsan**, sayı: 5, (Ekim 1972).

Zürcher, Erik J., " 1924'teki Çok Partili Demokrasi ", **Tarih ve Toplum**, IX/49, (Ocak 1988).

